

ԲՆԱԳՐԵՐ
ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
TEXTES ET ETUDES

ՓՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՀԵՏ

Զաֆարիա Կաթողիկոսին ուղղուած նամակը : Շիրակաւանի ժողովքը : Աշոտի ուղղուած նամակը : Աշոտի պատասխան նամակը՝ գրուած Սահակ Վրդ.ի ձեռքով : Անոր պատասխանը՝ Նիկիտաս Բիւզանդացիի ամուսնով հասած :

Հայ-բիւզանդական յարաբերութեան պատմութեան համար, Փոտ Պատրիարքին Հայոց հետ ունեցած թղթակցութիւնը մեծ կարեւորութիւն ունեցող վաւերացութիւն է, ոչ միայն Հայոց՝ այլ եւ միջազգային ակեղեցական պատմութեան համար. ցարդ պէտք եղած ուշադրութիւնը տրուած չէ անոր, ո՛չ ժամանակի հայ պատմիչներէն եւ տ՛է ալ ներկայ ուսումնասէրներէն :

Փոտ՝ Բիւզանդիոյ Պատրիարքը, Թ. սլարու ամէնէն հռչակաւոր անձնատրութիւններէն մէկն է. նախ իր դիտնականի հանդամանքով, եւ յետոյ Բիւզանդիոյ պատրիարքական Աթոռին եւ քաղաքական անցուղարձերուն մէջ ունեցած դերին համար : Ան արքունի դիւանատեղան էր Բիւզանդիոյ կայսր Միքայէլ Գ.ի օրով (842–867) : Իբր դիտնական մեծ համբաւ տնէր. կը բաւէ իր կազմած «հազարամատեանը» (Myriabiblion), որ կը պարունակէ նոյն ժամանակին ծանօթ բոլոր գիրքերու ցանկն ու բովանդակութիւնը : Մեզ մը հետաքրքրէ անոր յիշած թէոքորոս Մոպսոսեստացիի մէկ գրութիւնը, գրուած Մաշտոց (Մաստուպիոս) քորեպիսկոպոսի խնդրանքով, իբր հերքով Պարսից մոռութեան եւ թէ ի՛նչ է բարեպաշտ հաւատքի դաւանութիւնը : Կորսուած հատոր մը՝ որուն հետքը Փոտի այս գործին մէջ կը գտնուի :

854ին Պատրիարք Լիւքսորուի Իդնատիոս, կրօնասէր եւ սրբակենցաղ անձ մը, որ կը համարձակի հրապարակաւ յանդիմանել Պարտաս կամ Վարդ իշխանին անկարգ ու անբարոյ կեանքը : Միքայէլ կայսեր այս հայազգի աղեցիկ խորհրդականը՝ կ'աշխատի վար առ-

նեկ առալ Պատրիարքը, անկանոն յայտարարելով անոր ընտրութիւնը, եւ տեղը դնել կու տայ իր բարեկամ եւ գուցէ խնամին, Փոտը, որ լոկ աշխարհական մըն էր այն ատեն: Ան մէկ օրուան մէջ եկեղեցական աստիճանները արձնելով՝ Պատրիարք կ'ընտրուի, 857ի սիւնհոդոսէն: Փոտ իր ընտրութիւնը կ'իմացնէ Հռոմի Նիկողոս Ա. Պապին եւ Արեւելքի բոլոր Պատրիարքներուն:

Նիկողոս Պապին մտքին մէջ կասկած կ'արթննայ այս յանկարծական փոփոխութեան վրայ, եւ 860ին երկու պատուիրակներ կը դրէին Բիւզանդիոն՝ տեղեկութիւններ քաղելու, նախ պատկերամատուցեան մասին եւ յետոյ նաեւ Փոտի ընտրութեան կամ Իգնատիոսի հրաժարման պարագաներուն շուրջ: Անոնք հետերնին կը քեբե՛ն Նիկողոս Պապին պատասխան նամակը, ուղղուած կայսեր Բու Փոտի, որուն մէջ Հռոմի Պապը իր վերապահութիւնները կը յայտնէ՝՝ եղած նոր ընտրութեան մասին: Միջայէլ կայսրը 861ին սիւնհոդոս գումարել կու տայ Պոլսոյ մէջ՝ լուսաբանելու համար այս կասկածները: Երկու պատուիրակները ներկայ կը պտնուին ժողովքին. բայց նախապէս սիրաշահուած կայսեր եւ Փոտի կողմէն՝ կը վաւերացնեն Փոտի ընտրութիւնը եւ անկանոն կը յայտարարեն նախորդին, Իգնատիոսի, ընտրութիւնը:

Իգնատիոսի կողմնակիցները Հռոմ կը դրնեն իրենց պատուիրակները՝ Նիկողոս Պապին ներկայացնելու համար իրենց տեսակէտները պատահած դէպքերու մասին: Ան 862ին, Հռոմի մէջ, ժողով կը գումարէ եւ հարցը նոր լոյսի տակ քննելով՝ Իգնատիոսի ընտրութեան վաւերականութիւնը վը հաստատէ, կը դատապարտէ Փոտը՝ իբր անկանոն կերպով ընտրուած եւ անոր ձեռնադրած նախկուպոսները: Նոյն ժողովին՝ Նիկողոս Պապ յանցաւոր կը հռչակէ իր երկու պատուիրակները, Պոլսոյ մէջ եղած ժողովքին համաձայն պտնուած ըլլալուն համար:

Այս վճիռը Պոլիս կը հասնի 863ին, երբ Պուլկարները, որ քրիստոնէութիւնը ընդունած էին, Փոտ Պատրիարքէն կղերականներ կը խնդրէին՝ որ պան եւ օգնեն իրենց: Փոտ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ անոնց հետ, ինչ որ Հռոմի Պապին հաճելի չ'անցնիր, եւ դուռ կը բանայ երկու մեծ Եկեղեցիներու միջեւ՝ ընդդիմաբանութեան, մինչեւ իսկ եկեղեցական հաղորդակցութիւնը խզելու: Ասիկա է ծանօթ «Փոտի հերձուածը» որ տեղի կ'ունենայ 867ին:

Այդ տարին Փոտ կը սրէ Պուլկարներու Թագաւորին, բացատրելով Եօթը տնիքերական ժողովները, ինչպէս նաեւ Արեւելքի Պատրիարքներուն՝ ամբաստանելով Հռոմի Եկեղեցիի զանազան անկանոնութիւնները, որոնց կարգին «Հաւատամք»ին մէջ Ս. 'Հովհի բըխումին համար կամայաբար աւելցուցած ըլլալը «Եւ յՈրդւոյ» բացատրութիւնը: 867 տարին ձախորդ թուական մը կ'ըլլայ շատ տե-

սակէտով. արդարեւ այդ տարին կը մեռնի Նիկողոս Պապը, Բիւզանդիոնի Միքայէլ կայսր կը սպաննուի Վասիլ Ա. Մակեդոնացիին՝ որ անոր տեղը կայսր կ'ըլլայ եւ Փոտն ալ վար առնել կու տայ իր Աթոռէն, տեղը վերադարձնելով Իզնատիոս Պատրիարքը:

Փոտ տասը տարի կ'ապրի վանքի մը մէջ աքսորուած, մինչեւ որ Իզնատիոսի մահով, 877ին, կրկին անգամ Պատրիարքական Աթոռը կը դրակէ, կայսեր հաւանութեամբ: Այս շրջադարձը չրջանին Փոտ դարձեալ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Հայոց հետ: Կը մեռնի 886ին:

Զաւարիա Հայոց Կաթողիկոսին ուղղուած նամակը

Վարդան Վարդապետ Բարձրեդրցիին իր Պատմութեան մէջ կը յիշէ թէ Փոտ, Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքը, նամակ մը գրկած է Զաւարիա Կաթողիկոսին, իբր պատասխան անոր հարցումին՝ «Թէ վասն է՞ր եղեւ չորրորդ ժողովն»¹: Գիրք Թղթոցի մէջ Փոտէն գըրուած նամակ մը կայ՝ ուղղուած Աշոտ Բագրատունի իշխանաց փշխանին, եւ անոր անունով ու հրամանով պատասխանը՝ գրուած Սահակ Ապիկիւրէշ վարդապետէն: Փոտ իր նամակին մէջ Աշոտին կը գրէ՝ «Բազում անգամ գրեցաք յառաջնորդէ ձեր եւ քահանայապետդ յովակիմ բանիւք»², որմէ կը հետեւի թէ Փոտ Պատրիարքը՝ զանազան անգամներ թղթակցած է Հայոց Կաթողիկոսին հետ, ու «առաջնորդ եւ քահանայապետ» կը կոչէ: Այդ քահանայապետը Զաւարիա Կաթողիկոսն էր (855-877), որուն անունին ուղղուած երկար նամակ մը հասած է մեզի հայերէն թարգմանութեամբ, լատինացի ոչ՝ յունարէն բնագիրը:

Նամակին ամէնէն հին օրինակը կը գտնուի Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 2174 ձեռագիրին մէջ, որ օրինակուած է 1309 թուականին: Կան տւրիշ օրինակներ ալ զանազան Մատենադարաններու մէջ, իսկ ամէնէն ալ օրինակուած են Ժէ-ԺԸ դարերու ընթացքին: Նամակին մասնակի հրատարակութիւնները եղած են ԺԹ. դարուն, իսկ ամբողջականը հրատարակուեցաւ 1968ին, Հանգէս Ամսօրեայի մէջ, համեմատութեամբ տարբեր ձեռագրերէն, որ պատրաստած էր Զ. Ն. Ալիկեան եւ լոյս տեսցանք Զ. Պ. Պօղոսեանի:

Նամակի մասին հնագոյն տեղեկութիւնը ունինք անոր յիշատակարանէն, որ կը ձևէ՝ թէ՛ գրութեան ժամանակը եւ թէ՛ պարագա-

1. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Հաւաքումն Պատմութեան, Վանստիկ, 1862, էջ 82:

2. ԳԻՐԿ ԹՂԹՈՑ, ԹԻՓԻՍ, 1901, էջ 281:

3. ԹԻՒՂԹ ՓՈՏԱՅ Պատրիարքի առ Զաւարիա Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, Հանդ. Ամս., 1968, հջ 65-100, 129-156: Տե՛ս «Ազգ», էջ 61-64, հրտ. Պօղոսեան Զ. Պ.:

ները: Արդարեւ հոն կը կարգանք. «ՅԺԱ. Թուականութեան Հայոց առաքեաց Փոտ, Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետն, Չվահան Նիկիոյ Արքեպիսկոպոսն ի Հայս, առ Զաքարիա Հայոց Կաթողիկոս, վասն հաւատոյ միաբանութեան»⁴:

Նամակին ծանօթ եղած է Տիգրան Պահլավունի, Ժ. դարու հեղինակ՝ Գրիգոր Մաղխատրոսի հօրեղբայրը: Յիշատակարանի մը մէջ կը կարգանք. «Գտաւ Թուղթս ի հնադրեանս Տիգրանայ Պահլավունւոյ թէ ՅԾԼ Թ. առաքեաց Փոտ Պատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ...»⁵, որուն կը յաջորդէ Փոտի Թուղթին բովանդակութիւնը: Յայտնի է թէ՛ դրուած Թուականը պէտք է սրբագրել նախորդ յիշատակարանին համաձայն ՅԺԱ. (ԺԾ, Ա-Լ երկաթագիր ձեռագիրներու մէջ յաճախ չի տրվում թիվները):

ԺԲ. դարու վերջերը Ներսէս Լամբրոնացին ալ ունեցած է այս նամակէն օրինակ մը, եւ հետը Պոլիս տարած, ինչպէս կը կարգանք իր գրած յիշատակարանին մէջ. «Ներսէս, նուազատ ատացող մատենիս, գրչութեամբ որդւոյ իմոյ Գրիգորիսի, ածի զսուրբ տառս ընդ իս ի Կոստանդնուպոլսոյ, ի Թվին Հայոց ՈՅԶ (1197) եւ աստ նամակաւս արարեալ խաւակցութիւն՝ զտաք զնոսա անծանաթ ի սոցանէ, Թանճրաբարառք... Նամակս այս են՝ Գիրք երեմիայ եւ Գերմանոսի եւ Փոտայ քուղքէն, որ ի Հայք վասն հաւատոյ...»⁶:

ԺԳ. դարուն վարդան Պատմիչ ձեռքի տակ ունեցած է նոյն Թուղթը եւ անոր համառոտութիւնը տուած է մեղի իր Պատմութեան մէջ, վկայելով թէ՛ «Առ սա (Աշոտ իշխան) առաքեաց Փոտ Պատրիարքն Կոստանդնուպոլսի յերեքհարիւր ութուտասն (ՅԺԼ) թըւականին զՅովհան Մետրոպոլիտ Նիկիոյ, որ տնէր Թուղթ առ Զաքարիա պատասխանի հարցմանն՝ թէ վասն էր եղեւ չորրորդ Ժողովն»⁷: Հոս ալ Թուականը պէտք է ուղղել վերոյիշեալ յիշատակարանին համեմատ եւ կարգաւ ՅԺԱ: Ասով կը վերնան նամակին գրութեան եւ Փոտի դահալարութեան տարիներու հետ հաշտեցնելու դժուարութիւնները: Արդարեւ Փոտ Պատրիարքական Աթոռին վրայ երկու անգամ բարձրացաւ. նախ՝ 858-867 եւ երկրորդ անգամ՝ 876-886 տարիներուն: ՅԺԼ Հայոց Թուականը կը համապատասխանէ 869/870ին, ինչ որ կը հանդիպի Փոտի վահանեցութեան տարիներուն: Օրմանեան, որ միայն վարդանի վկայութիւնը ունի, այս զժողովութեան դիմաց կ'առաջարկէ նամակին Թուականը 864-867 տարիներուն

4. Անդ, էջ 257-258:

5. ՅՈՎԱՔԵԱՆՅ Գ., Յիշատակարանք, Պէտրոս-Անթիմիոս, էջ 207:

6. Անդ, էջ 602: Նոյն յիշատակարանը ունի՝ ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, Վենետիկ, 1901 (Փոքրագիր), Բ., էջ 426:

7. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Անդ, էջ 82:

դնել, առանց կարենալ ճշտելու իր առաջարկը՝ գրաւոր փաստով մը⁸։ Բայց մենք տեսանք թէ նամակին յիշատակարանը ունի ՅԺԱ Թուականը, ինչ որ կը համապատասխանէ 862 տարուան։

Փոսի նամակը օրինակուած է նաեւ ԺԷ, ԺԸ և ԺԹ. դարերու ընթացքին։ Հոս կու տանք ծանօթ լրտր ձեռագիրներու ցանկը, որոնք կը պարունակեն Փոսի նամակը, իւրաքանչիւր Մատենադարանի ձեռագիրներուն թիւերով։

ԵՐԵՒԱՆ, Մաշտոցեան Մատենադարան⁹, թիւ 500 ժողովածոյ, գըրուած 1293/1305։ Գրիչ՝ Վարդան (Ա. մաս), Եղիար (Բ.), Ստացող՝ Գրիգորիս Կաթողիկոս։ Բովանդակութիւն՝ Ներսէս Շնորհաւելոյ թղթակցութիւնը Յունաց հետ։ Փոս Պատրիարքի նամակը, Յովհան Նիկիոյ եպիսկոպոս ան...։

— Թիւ 2174, ժողովածոյ, գր. 1309 թ. «Թուղթ Փոսոյ է պատասխանի առ Ջաքարիա Կաթողիկոս» եւն...։

— Թիւ 3076, ժողովածոյ, ԺԷ. դար, «Թուղթ Փոսոյ» (առ Աշո¹⁰)։

— Թիւ 524, ԺԸ. դար, «Թուղթ Փոսոյ առ Ջաքարիա վասն յառաջ եղեալ ժողովոց ի Հայս» եւն...։

— Թիւ 4337, գր. 1818/58, «Թուղթ Փոսոյ Պատրիարքի առ Ջաքարիա Կաթողիկոս, Թուղթ Յովհաննու Նիկիոյ Արքեպիսկոպոսի առ Ջաքարիա» եւն...։

— Թիւ 4188, գր. 1820/24, «Թուղթ Փոսոյ առ Ջաքարիա», «Թուղթ Յովհաննու Արքեպիսկոպոսի Նիկիոյ առ Ջաքարիա» եւն...։

ԵՐՈՒՍԱԼԷՄ, Մատենադարան Սրբոց Յակոբեանց¹⁰, թիւ 633, ժողովածոյ, գր. 1634, Գրիչ՝ իսաչեղեա Սարկաւադ, Ստացող՝ Մարկոս, Տեղի՝ Երուսաղէմ։

Էջ 315. «Փաւտայ Պատրիարքի առ Ջաքարիա Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, վասն միաւորութեան»։

Էջ 487. «Թուղթ արքադան Արքեպիսկոպոսին Նիկիոյ իմաստնոյն Յովհաննու առ Երանելի Կաթողիկոսն Ջաքարիա վասն տանի Մենթեան եւ Յայտութեան»։

ՎԻԵՆՆԱ, Միլիթարեան Մատենադարան¹¹, թիւ 623, գր. 1772ին, ի Կ. Պոլիս, Բովանդակութիւն՝ Սուկրատայ Պատմութիւն Եկեղեց-

8. ՕՐԱՆՆԱՆ Մ., Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, Ա., էջ 973-4։

9. ՏՈՒՑԱԿ ՁԵՆԱԳՐԱՅ Մաշտոցի ամուսն Մատենադարանի, Երեւան, 1965։

10. ՊՕՂԱՐԵԱՆ Ն., Մայր Յուդայի Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1948-60։

11. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Յուդայի Հայերէն Ձեռագրաց, Վիեննա, 1963, Բ. Հատոր։

- ւոյ, Արխատալէս Լաստիվելրացի՝ Պատմութիւն, Ներսէս Շնորհալար Նամականի (ընդ յոյնս) : Թուղթ 233թ. «Յոռտայ Պատրիարքի առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց վասն երկու միաւորեալ բնութեանց...» : Թղ. 264թ. «Թուղթ սրբազան արքեպիսկոպոսին Նիկիոյ իմաստնոյն Յովհաննու առ Երանելի Կաթողիկոսն Հայոց Զաքարիա վասն առնի Մենդեան եւ Յայտնութեան» : — Թիւ 731. Հաւաքածոյ, գր. 1787, Գրիչ՝ Գրիգոր :
- Թղ. 60ա. «Յոռտայ Պատրիարքի յունաց թուղթ առ Զաքարիա Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց վասն երկու միաւորեալ բնութեանց...» : Թղ. 78ա. «Թուղթ սրբազան Արքեպիսկոպոսին Նիկիոյ իմաստնոյն Յովհաննու առ Երանելի Կաթողիկոսն Հայոց Զաքարիա վասն առնի Մենդեան եւ Յայտնութեան» :

ՎԵՆԵՏԻԿ, Մատենադարան Ս. Ղաղարու¹², Թիւ 764, Ժէ. դար, Հաւաքածոյ, ուր կան. Թուղթ Փոտայ Պատրիարքի առ Զաքարիա Կաթողիկոս, եւ Յովհանն Նիկիոյ Արքեպիսկոպոսին նամակը առ նոյն Զաքարիա Կաթողիկոս :

- Թիւ 320, Հաւաքումն Բանից Նախնեաց, գր. 1824/5, Գրիչ՝ Յովհաննէս ղպիր Տէր Կարապետեան, Տեղի՝ Նիկոմիդիա, Արաւ : Թղ. 1ա. «Թուղթ Փոտայ Պատրիարքի յունաց, առ Զաքարիա Կաթողիկոս Հայոց վասն երկու միաւորեալ բնութեանցն» :
- Թղ. 10ա Թուղթ սրբազան Արքեպիսկոպոսին Նիկիոյ իմաստնոյն Յովհաննու առ Երանելի Կաթողիկոսն Հայոց Զաքարիա վասն առնի Մենդեան եւ Յայտնութեանն» :

ՓԱՐԻՋ, Աղգային Մատենադարան¹³ Թ. 130 :

Նամակին հրատարակութիւնը եւ Թարգմանութիւնը կատարուած է, Թէեւ մասնակի կեդրով, նախ՝ Ա. Մայրի ձեռքով, 1844ին¹⁴, որմէ արտատպուած է Միլիէի Յունական Հայրախօսութեան շարքին մէջ¹⁵ : Եւտոյ Ն. Մառ, որ աշխատակցելով փափատոյիտութեամբ մեկտնի՝ տուած է ուսերէն Թարգմանութիւնը, որու համար օգտագործած է Երուսաղէմի Թ. 633 ձեռագիրը :

Նամակը ուսումնասիրած, կամ լաւ եւս օգտագործած է՝ Զամեան, իր Հայոց Պատմութեան մէջ, ուր կը խօսի Փոտի եւ Զաքարիայի մասին :

12. ՍՍՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Մայր Յուդակ Ձեռագրաց, Վենետիկ, 1914, Բ. Հատոր :

13. MACLER F., Catalogue des manuscrits Arméniens et Géorgiens, Paris, 1908.

14. MAI A., Spilegium Romanum, X, Romae, 1844.

15. MIGNE, PG, 102, c. 703-714.

րիայի միջև եղած թղթակցութեան եւ ապա Շիրակաւանի ժողովրդի մասին: Յաջորդաբար Օրմանեան ալ նոյն նիւթը կը քննարկէ իր Ազգապատումին մէջ, աւելի իրը հակաճառութիւն Ձամչեանի դրածոներուն, առանց նամակը ձեռքի տակ ունեցած լլլալու, այլ նկատի ունենալով միայն Վարդան Պատմիչի ըսածները եւ Ձամչեանի մէջը բերումները:

Նամակին գրութեան պարագաները

Ձաքարիա կաթողիկոսի ուղղուած այս նամակի մասին խօսած է նախ Ձամչեան¹⁶, ինչպէս ըսինք, եւ յետոյ Օրմանեան¹⁷. Երկուքն ալ ուղած են բացատրել եւ քննել այս նամակին դրութեան պարագաները, շարժառիթը եւ հետեւանքները: Անոնց տեսակէտը իրարու հակընդդէմ ըլլալուն համար՝ կ'արժէ որ մենք ալ քննենք եւ լուսարանենք անոնց տեսակէտները:

Ձամչեան կը պատմէ մեկնաբանելով Ձաքարիայի ուղղուած նամակը.

1) Փոտ հազիւ Պատրիարք կ'ըլլայ՝ կը սկսի նեղել Յունաց բաժնի Հայերը, որոնք. չէին ընդունիր Քաղկեդոնի ժողովը:

2) Ձաքարիա կաթողիկոս այս լռելով՝ անոր կը դիմէ նամակով մը, բացատրութիւն ուղեւրով Քաղկեդոնի ժողովքի մասին, քանի որ իրենք յիշեալ ժողովքին նկատմամբ լսած են թէ՛ համաձայն չէր նախկին երեք տիեզերական ժողովներուն, եւ իր նամակին մէջ կը գրէ. «Մենք ուրիշ ազգերու նման ուղիղ սլաւոնանք ունինք եւ չենք հետեւիր Յակոբ Մանծաղոսի կամ Յովիանոսի, Պետրոս Անտիօքացիի եւ կամ Եւսեբէսի, այլ Գրիգոր Լուսաւորչի աշակերտներն ենք»:

3) Փոտ այս յայտարարութեան համար իր զոհունակութիւնը կը յայտնէ այս երկար նամակով, ուր կը խօսի Յոյներու եւ Հայերու միջեւ եղած միութենական ժողովներու մասին, երբ Հայերը համաձայնելով ընդունած են Քաղկեդոնի ժողովը: Յետոյ երկաթօրէն կը ջատագովէ նոյն ժողովը, բացատրելով անոր վարդապետութիւնը:

4) Այս նամակն է որ հասած է մեզի, եւ զոր Փոտ կը ղրկէ Ձաքարիայի՝ Յովհաննէս կամ Վահան Նիկիոյ Արքեպիսկոպոսին ձեռքով, որ ազգով հայ էր, բայց ծէսով բիւզանդացի:

5) Ձաքարիա կ'ընդունի նամակը եւ կը տարմանայ՝ թէ ինչպէս այնքան ժամանակ անտեղեակ մնացեր են Քաղկեդոնի ժողովքի ուղ-

16. ՁԱՄԶԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1784, հտ. Բ., էջ 679-689, 1008-1010:

17. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ., Ազգապատում, Կ. Պոլս, 1912, Ա., էջ 973-977:

ղափառութեան նկատմամբ: Զաքարիա նամակը ցոյց կու տայ նաեւ Նանա ասորիին, որ հաւան կը դռնուի Փոտի գրածներուն, եւ ապա Աշոտ իշխանի՝ որ այն ատեն Երազդաւորս գիւղը, այսինքն Շիրակ-կաւան կը դռնուէր:

6) Աշոտ կը հրամայէ ժողովք դռմարել, քննելու համար խնդիրը եւ պատասխանելու Փոտին: Ժողովքը կը դռմարուի Շիրակաւանի մէջ, 862ին, որու կը նախադահէ Զաքարիա եւ կը մասնակցին բոլոր հայ Կաթողիկոսները, Սյարգապետները, միանձնները եւ իշխանները:

7) Ժողովքը դրական ելոյթ կ'ունենայ, եւ յետոյ Զաքարիա Ասորիներու հետ ալ միութեան համաձայնութիւն կը կատարէ՝ Նանա ասորիի ձեռքով: Բայց Սահակ Ասլիկուրէշ անուն հայ վարդապետը, Աշոտ իշխանին անունով, բայց իր կողմէն, նամակ մը կը շարադրէ՝ ընդդիմաբանելով Փոտի: Նամակը վը մնայ Հայաստան եւ չի հասնիր Կ. Պոլիս:

Այսքանը Զամչեանի պատմածն է: Իրմէ ետք Օրմանեան ալ նոյն հարցին շուրջ կ'անդրադառնայ, եւ ինչպէս ըսինք, ջանալով հերքել Զամչեանի ըսածները՝ բոլորովին տարբեր դնահատումով վը մօտենայ թէ՛ նամակին եւ թէ՛ Շիրակաւանի ժողովքի մասին: Ինքն ալ Փոտի նամակին գրութեան իբր առիթ կը նկատէ Զամչեանին ըսածը, այսինքն՝

1) Փոտ իր իշխանութեան ներքեւ եղած Հայերը քաղկեդոնիկ ու-ղելով դարձնել՝ այս ուղղութեամբ Զաքարիայի դրած է յիշեալ նամակը:

2) Սակայն Օրմանեան տարակոյտ կը յայտնէ Զամչեանի մէջըն-րած հատուածներէն ոմանց մասին, ըսելով թէ՛ «Այդ թուղթերու պատճէնները մենք չունինք, թէպէտ Զամչեան հատուածներ առաջ բերած է»¹⁸:

3) Բայց կը նկատէ որ Վարդան Պատմիչ ալ ծանօթ է Փոտի առ Զաքարիա դրած նամակին, որմէ, կ'ըսէ ան, քաղուածքներ ըրած է. «Այսոքիկ ի թղթոյն Փոտայ սակաւ ինչ գրեցաք»: Սակայն Օրմանեան Վարդանի ըսածը բոլորովին տարբեր կը պտնէ Զամչեանի պատ-մածներէն:

4) Այնուհանդերձ հիմնուելով Վարդանի վե նաեւ Զամչեանի մէջ-բերած նամակի հատուածներուն վրայ՝ կը կարծէ թէ՛ «Զաքարիայի նպատակը եղած ըլլայ Քաղկեդոնի ժողովքի մասին դիտողութիւններ ընել եւ Փոտ ալ աշխատած ըլլայ նոյն ժողովը ջատագովել»¹⁹:

18. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Աճ, էջ 973:

19. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Աճ, էջ 973:

5) Նկատելի առնելով Փոտի տրած նամակը Աշոտ իշխանին, ուր կ'ըսուի «Բաղդա՛մ անդամ գրեցա՛ք յառաջնորդդ ձեռք եւ քահանայապետդ» կը հետեւցնէ թէ՛ Չաքարիայի ւեւ Փոտի միջեւ կանոնաւոր վիճաբանութիւն տեղի ունեցած ըլլայ, եւ երկու կողմերը իրենց տեսակէտները պաշտպանած :

6) Եւ ոչ թէ Չամչեանի ըսածին պէս, կը գրէ Օրմանեան. «Ընթերցեալ զթուղթն Փոտայ զարմացաւ յոյժ թէ զիարդ զայնչափ ժամանակս անտեղեակ մնացեալ էին բաղումը ի Հայս վասն ժողովին Գաղկեղոնի»²⁰ : Ոչինչ կ'արդարացնէ, կը գրէ Օրմանեան, այնչափ տգէտ ենթադրել զիսնական Կաթողիկոսը :

7) Իսկ նկատմամբ Շիրակաւանի ժողովքին, անշուշտ ժխտական է անոր կարծիքը եւ մանաւանդ թէ յիշուած ԺԵ. կանոնները անվաւեր կը համարի, քանի որ Հայ պատմիչները չեն յիշեր այդպիսի ժողովք եւ կանոններ, իսկ Սահակ Ապիկուրէշ վարդապետին գրած նամակն ալ՝ կը նկատէ իրբեւ պատասխան Շիրակաւան հաւաքուած ժողովականներուն, եւ նոյն ինքն Չաքարիա Կաթողիկոսին կողմէն յանձնարարուած :

Այս երկու պատմագիրներու տեսակէտները հարկաւոր տեսանք նկատողութեան առնել, աւելի առարկայականօրէն քննելու համար Փոտի նամակը իբր քոլոր պարագաներով, որպէս զի պատմական ճշգրիտ դատաստան մը կարելի ըլլայ կազմել :

Առաջին գիտողութիւնը այն է որ Չամչեան Փոտի նամակին օրինակը տեսած է՝ ձեռագրին նախ քան 1830 թուականին Ս. Ղազար հասնիլը²¹ : Հաւանական է որ Չամչեան տեսած ըլլայ Արմաշի օրինակը, որմէ օրինակուեցաւ Ս. Ղազարի թիւ 320 ձեռագիրը : Այս նամակը 1892ին մասնակի հրատարակութիւն մը ունեցաւ Փափատովուլոս-Քերամեւսի կողմէ, Ն. Մառի ռուսերէն թարգմանութեամբ : Բայց Օրմանեան պատահովութիւնը չէ ունեցած անձամբ տեսնելու Փոտի նամակը, այլ անոր ծանօթ է Վարդանի համառօտադրութենէն եւ Չամչեանի մէջբերումներէն : Ասկից է այն տարակոյտը՝ որ ան ունի Չամչեանի մէջբերած Չաքարիայի խօսքերուն հանդէպ : Եթէ Օրմանեան Փոտի նամակը ձեռքի տակ ունեցած ըլլար՝ պիտի տեսնէր թէ Չամչեանի մէջբերած Չաքարիայի խօսքերը զրուած են նոյն ինքն Փոտի նամակին մէջ. «Բայց վասն որոյ գրեալ էիք թէ յաղազս ժողովոյն Գաղկեղոնի վեղակարծութիւն եւ երկբայութիւն ունիմ ի համբաւոյ ուստեք կարծել հակառակ դոլ ճշմարտութեան ժողովոց,

20. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 973 :

21. ՍԱՐԳՍԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Մայր Ցուցակ, Բ., էջ 1069 :

և ասացեալ է՛ք չեմք մեք աշակերտ...»²²։ Ուրեմն, թէ՛ եւ ճիշտ է որ այսօր **Զաքարիայի** այս նամակին պատճէնը չունինք, սակայն **Զամէ** եան այս մէջըբերումէն իր հետեւցնէ իր ըսածը, քանի որ **Փոտի** իր նամակին մէջ իր յիշէ այդ խօսքը, եւ ոչ թէ ինչ **հնարած է** զանոնք։

Ընդհակառակն Օրմանեան ալ իր ճանչնայ **Փոտի** առ Աշոտ իշխան **զբաժնէ** նամակը, հրատարակուած **Գիրք թղթոցի** մէջ²³, որուն ծանօթ եղած է **Զամէ**եան։ Սակայն Օրմանեան կ'անտեսէ անոր **զբոլոթեան** թուականի ստուգումը եւ իր կապէ **Շիրակաւանի** ժողովքին՝ մինչդեռ **Փոտի** կողմէն Աշոտ իշխանին ուղղուած նամակին պատասխանն է ասիկա, ինչպէս յայտնի է **Գիրք թղթոցի** մէջ եղած վերնագրէն, եւ մանաւանդ նամակին մէջ եղած մէջըբերութիւններէն, որոնց կը պատասխանէ Սահակ։ Արդ, **Փոտի** առ Աշոտ **զբաժնէ** նամակը՝ յոյն Պատրիարքին երկրորդ անգամ Աթոռ բարձրանալուն եղած է, **Գէորգ Բ.** Կաթողիկոսի օրերուն²⁴։ Ուրեմն Սահակի **զբոլոթեանը** Շիրակաւանի ժողովքէն (862) շատ վերջ զբոլոթած է եւ կապ չունի **Զաքարիա Կաթողիկոսին** հետ, որ այդ թուականին արդէն վախճանած էր (877) եւ իրեն յաջորդած՝ **Գէորգ Բ.** (877-897)։ Ուստի, թէ՛ **Զամէ**եան կը սխալի, համարելով որ Սահակ իր զվիշէն շարադրած ըլլայ յիշեալ նամակը եւ կամ թէ նամակը **Կ. Պոլիս** հասած չըլլայ, եւ թէ՛ Օրմանեան, որ Սահակի շարադրած նամակը կը կապէ **Շիրակաւանի** ժողովքին եւ **Զաքարիայի** հեղինակութեան կը վերադրէ։

Թուականներու ճշտումը պատմական վաւերաթուղթերու համար այնքան կարեւոր է՝ որքան անոնց վաւերականութեան ստուգումը։ Այդ պատճառով Օրմանեան ջանացած է վարդան Պատմիչի յիշած **ՅԺԲ** թուականը, իրր **Փոտի** առ **Զաքարիա** զբաժնէ նամակին թուական, սրբագրել, որովհետեւ 868ին **Փոտ** Աթոռէն վար առնուած էր եւ չէր կրնար **Զաքարիայի** նամակ զբաժնէ ըլլալ։ Ուստի ան կ'առաջարկէ 864-67ի մէջ զնել զբոլոթեան թուականը։ Որքան ալ պատմականօրէն աւելի յարմար է այս թուականը, բայց երբ ունինք նամակին յիշատակարանը, որ անոր **զբոլոթեան** տարին կը նշէ **ՅԺԱ**, Հայոց թուականին, հարկ չ'ըլլար ենթադրութիւններու գլխիկ, եւ վարդանի տըւած սխալ թուականը՝ կարելի կ'ըլլայ ուղղել **ՅԺԱ**ի, քանի յաճախակի է Ա-Ը առաւելու շփոթումը երկաթագրին մէջ։ Աս ալ ցոյց կու տայ թէ Օրմանեան նամակին պատճէնը տեսած է եւ կը հիմնուի վարդանի վկայութեան վրայ միայն։

22. Թ. Ռ. Դ. ՓՈՏԱՅ, Անդ, Հանդ. Ամս., 1968, էջ 67։

23. Գ. Ի. Բ. ԹՂԹՈՅ, Անդ, էջ 279։

24. Գ. Ի. Բ. ԹՂԹՈՅ, Անդ, էջ 278։ Տե՛ս ԱՆԱՆԵԱՆ Հ. Պ., Գիրք թղթոցի քննի մը խմբակայն կէտեր, Բաղմ. 1985, թիւ 3-4, էջ 263-4։

Նամակին գրութեան շարժառիթը

Յետ ճշտելու նամակին զրութեան թուականը, կարելի է քննել անոր զրութեան շարժառիթը: Չամչեան եւ Օրմանեան անոր նոյն շարժառիթը կը դնեն. այսինքն՝ թէ Փոտ իր իշխանութեան առաջին տարիներուն՝ իր իշխանութեան տակ եղած հայերը ուղեւոր քաղկեդոնիկ դարձնել, անոնց նեղութիւն կը պատճառէ: Այս լսելով Չաքարիա Կաթողիկոս անոր կը դիմէ՝ որպէսզի ան Բաղկեդոնի ժողովքի մասին իրեն լուսարանութիւններ տայ: Բոլորովին տարբեր շարժառիթ կը նշէ Փրանսացի պատմագէտ Ռ. Կրուսէ, երբ կը գրէ Աշոտի մասին. «Աշոտ Բագրատունի 862ին ընդունած ըլլալով խալիֆայէն իշխանաց իշխան տիտղոսը, կը դիմէ Բիւզանդիոնի կայսեր, որպէսզի ան հաստատէ զինքը այդ իշխանութեան մէջ. ուստի նամակ կը գրէ կայսեր՝ իր հաւատոյ դաւանանքը դնելով: «Մենք, կը գրէ ան, հաւատարիմ կը մնանք իրրեւ ձեր ծառաները, ապաւելով ձեր հօր կայսրութեան հրամանին»²⁵: Բիւզանդիոնի արքունիքը զոհ այս յայտարարութեանէն, առիթ կ'առնէ Փոտի ձեռքով Հայերը հրաւիրելու՝ որ Բաղկեդոնի ժողովքը ընդունին եւ իրենց հետ միութիւն կնքեն: Այս շարժառիթը պատմականօրէն տրամաբանական կը թուի ըլլալ, բայց մէջ բերուած խօսքերը առեւտած են այն նամակէն՝ որ Սահակ Ասիկեղոսէ շարադրած է Աշոտ իշխանի կողմէն, իբր պատասխան Փոտի դրած նամակին առ նոյն իշխանը: Արդ, ինչպէս ըսինք, այս նամակը Գէորգ Կաթողիկոսի օրով հասած էր, ուրեմն Փոտի երկրորդ անգամ Աթոռը նստելու ջրջանին: Հետեւաբար ո'չ թէ 862ին, այլ շատ աւելի ուշ ատեն (877էն յետոյ): Եթէ Աշոտ նման նամակ գրած է 862ին, Բիւզանդիոնի արքունիքէն խնդրելու՝ որ զինք հաստատեն նոյն իշխանութեան մէջ, այդ նամակէն ոչ մէկ հետք ունինք. ուստի սա լոկ ենթադրութիւն կը մնայ:

Մինչդեռ յիշեալ նամակին ընթերցումէն կարելի է հետեւցնել թէ Փոտի եւ Չաքարիայի միջեւ թղթակցութիւնը սկսած է Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին կողմէ: Արդարեւ մեզի հասած նամակին մէջ կը կարդանք. «Մեծապէս դուռնութիւն վերառաքեցի Աստուծոյ որ արժանի եղէ ի ձեր սրբութենէդ դաւանաբեր շարադրութիւն թղթոյս ուղղափառութեան ընդունել»²⁶: Ասկէ կը հետեւի՝ թէ Փոտ Չաքարիայէն ստացած էր նամակ մը, ուր իր ուղղափառ դաւանանքը արտայայտած էր, եւ որուն հիմա կը պատասխանէ ան՝ նոյն Չաքարիայի նամակէն մէջբերելով. «Բայց վասն որոյ գրեալ էիք յազապ ժողովոյն Բաղկեդոնի թէ կեղակարծութիւն եւ երկբայութիւն ու-

25. GROUSSET R., *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris, 1947, p. 383-5.

26. ԹՈՒԿՊ ՓՈՏԱՅ, Ամդ, էջ 65:

նիմք ի համբաւուց ուստեք կարծեալ զնա հակառակ ճամարտութեան ժողովոց», եւ թէ՝ «ասացեալ էք թէ՛ չեմք մեք աշակերտք Յակոբայ Ծանծաղոսի՝ յորմէ՛ յակտրիկք անուանին, եւ ոչ Յուլիանոսի Աղիկառնացւոյ եւ ոչ Պետրոսի Մնտրոքացւոյ եւ ոչ Եւտիքեայ, այլ սըրբոյն Գրիգորի վկայի եւ Տղնաւորի, եւ ամենայն հիւսիսական աղղաց Լուսաւորչի, յոյժ ուրախ եմք»²⁷ :

Այս վերջին խօսքերէն ալ կը հետեւի՝ թէ Զաքարիայի նամակը պատասխան մը եղած է Փոտի գրած նամակի մը, ուր ան Հայերը հետեւող նկատած ըլլալու էր յիշեալ հերետիկոսներուն, եւ Զաքարիա կը հերքէ անոր այս թիւր կարծիքը։ Այսպիսի նամակ մը Փոտ կրնար գրած ըլլալ իր Պատրիարքութեան սկիզբը, երբ ան իր ընտրութիւնը կ'իմացնէր Հոռմի եւ լոյսը Պատրիարքներուն²⁸։ Հայերը չէին պատկանիր ոչ մէկ Պատրիարքութեան. ուստի Փոտ հարկ տեսած էր անոնց ուղղել առանձին նամակ, հրաւիրելով անոշուշտ միութեան կամ Գաղկեդոնի ժողովքին ընդունելութեան, որովհետեւ գիտէր՝ թէ Հայերը զայն չէին ընդունիր իբր տիեզերական աւեր ժողով։ Արդարեւ ան Աշոտ իշխանին գրած նամակի մը մէջ ահնարիկ մը ունի թէ «Եւ միշտ ջանացած եմ պահել ուղիղ դաւանանքը եւ անոր առաջնորդելու՝ անոնք որ կը կարօտին, ըլլայ ուղղակի խօսակցութեամբ, ըլլայ նամակներով»²⁹։ Ասիկա կը գրէր 879ի ատենները, իր երկրորդ անգամ Աթոռ բարձրանալուն։ Իսկ 867ին Արեւելքի Պատրիարքներուն ուղղած նամակին մէջ կը գրէր. «Վախերաւան քաղաքը նման լեռան մը, իր ջուրերը կը տարածէ մինչեւ հեռաւոր երկիրներ։ Արդարեւ Հայերը ուղիղ հաւատքի եկան, Պուլկարները՝ բարբարոս ժողովուրդ, ընդգրկեցին քրիստոնէական հաւատքը»³⁰։ Ուսմէ կրնանք մտածել թէ Փոտ իր ընտրութեան (858) առաջին տարիներուն իսկ հոգ տարած ըլլայ Հայերը հրաւիրելու Գաղկեդոնի ժողովքին ընդունելութեան եւ Բիւզանդիոյ հետ դաւանական միութեան։ Այդ հրաւերին պատասխանած է նախ Զաքարիա յիշեալ ժողովքի մասին լուսաբանութիւն ուղեւոր եւ մերժելով Փոտի վերագրած հերետիկոսական կարծիքը նկատմամբ Հայոց Եկեղեցիին։ Ասոր վրայ Փոտ գրած է այն նամակը, որ ներկայիս մեր ձեռքը հասած է Հայերէն թարգմանութեամբ, քայց անոր յունարէն բնագիրը կորսուած է։

27. ԹՈՒՂԹ ՓՈՏԱՅ, Ամդ, էջ 65:

28. GRUMEL V., *Les Regestes des actes du Patriarcat de C.pte*, Calcedoine, 1936, vol. I, fasc. II, p. 76, № 464, 465.

29. Ամդ, էջ 104, թիւ 518: Այս նամակին միայն յունարէն բնագիրը կայ, ան ալ Նիկիտաս Իւզուղապոյի անունով: Հմմտ. MIGNE, PG, 105, c. 587-665:

30. Ամդ, էջ 88, թիւ 481: Հմմտ. MIGNE, PG, 102, c. 721-741:

Ձեռագրին համաձայնեմք

Փոտի նամակը պարունակող ձեռագիրը նամակէն զատ ունի անոր Յիշատակարանը, Շիրակաւանի ժողովքին դաւանական գրութիւնը (վերադրուած Յովհանն Կամ Վահան Նիկիոյ Արքեպիսկոպոսին) եւ ԺԵ. կանոնական դրուիները: Բայց նախնական ձեռագրի օրինակ մը, որմէ այսօրուան բոլոր ձեռագիրները կախում ունին, պէտք է խանդարուած եւ էջերու ետեւառաջութիւն ունեցած լլլայ: Ասոր վաստ կրնայ լլլալ Փոտի նամակին մեծագոյն մէկ մասին փոխադրութիւնը յետ Շիրակաւանի դաւանական թուղթին վերջաւորութեան: Հ. Ն. Ակինեան իր պատրաստած եւ յետոյ Հ. Պ. Պօղոսեանի կողմէ հրատարակուած բնագրին մէջ՝ ուղղած է այս փոխադրութիւնը իր բնական տեղը բերելով զայն: Փոտի նամակը կ'ընդհատէր 526 տողին վրայ յամբերեւութէն բառով: Քանի մը ձեռագիրներու մէջ՝ հոս կը վերջանար Փոտի նամակը, առանց միւս վերորդիչեալ մասերուն: Ակինեան նկատած է որ այն ձեռագիրներու մէջ՝ որոնք ունէին Շիրակաւանի ժողովքին կապուած դաւանական թուղթը, Փոտի նամակին մէջ թուարկուած հերձուածներուն վրայ ալ յոր խօսուի եւ մանաւանդ այն պատկերը — որուն կը նմանցնէ Փոտ չար հերձուածները, այսինքն սատանայի կամ Փարաւունի կառքին չորս անիւներուն, որոնք խորտակուեցան չորս տիեզերական ժողովքներէ, — կը շարունակուի այդ վերջին մասին մէջ: Արդ, այս մասը (տող 526—1110) իր տեղը բերելով՝ Փոտի նամակը կ'ամբողջանայ: Սակայն Ակինեան, երկու տողի չափ հատուած մը թողած է իր նախկին տեղը, անտեսելով քանի մը բառեր. այսինքն՝ «Այլ եւ Մանի եւ Մանիքեցիքն մի բնութիւն չիոթեալ ասացին Քրիստոսի, որպէս ունի բանն նորին առ Կորնթոս տաճիկ, ասելով...»: Ընդգծուած բառերը Ակինեան դուրս ձգած է, անշուշտ անոր համար որ իր ձեռագրին մէջ չկային: Սակայն Ս. Ղազարի թիւ 320 եւ Երուսաղէմի թիւ 633 ձեռագիրներու մէջ կ'ան անոնք³¹:

Այս ուղղումէն զատ՝ հարկ կը տեսնուի 109—116 տողերը փոխադրել 498 տողէն ետք, որովհետեւ այդ պարբերութիւնը իրենւ եղբայրական խօսք կը յարմարի դեռել՝ ամբողջ պատմաբանութիւնը վերջանալուն: Ասիկա կրնայ նաեւ հին երկաթագիր ձեռագրին մէկ թուղթի դրութեան չափն ալ լլլալ: Երկրորդ կարեւոր փոխադրութիւնը պէտք է լլլայ Շիրակաւանի ժողովքին ԺԵ. կանոններունը, որոնք

31. Փոտ Մամիքեցի կը կոչէ Պաւղիկեան աղանդաւորները, ինչպէս նոյն ատենուան սովորութիւնն էր: Հմտ. Տէր ՄԿՐՏԵԱՆ Կ., Պաւղիկեան Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ, Երուսաղէմ 1938, էջ 104—126: ԿՈՐԸՆԹՈՍ անմահանուն է հոս եւ քովի ՏԱՃԻԿ մակդիրը, արբ կը նշանակէ: Կ'երեւի պաւղիկեան աղանդին հետեւող մըն էր, որ մեզի անծանօթ կը մնայ:

Դաւանական ճառին մէջ մտած են, ընդհատելով զայն: Արդ եթէ անոնք վերնան այն տեղէն, նոյն ճառը իր բնական յառաջխաղացումը կ'առնէ: Սակայն նոյն ճառն ալ անաւարտ կը մնայ վերջաւորութեան, ուր անշուշտ թուղթեր ինկած պէտք ան ըլլալ. անոր համար ալ ԺԵ. կանոնները անկախ կերպով վերջաւորութեան պիտի դետեղուին: Եւ պէտք է ենթադրել որ ինկած թուղթերու մէջ կրնային Ժողովքին մասնակցողներու անուններն ըլլալ եւ ալ կարեւոր տեղեկութիւններ: Ասկէ զատ Դաւանական ճառին վերջաւորութիւնը պէտք է նկատել տ. 380ը, որով կը փակուի Ս. Երրորդութեան մասին դաւանանքը, եւ Գրիստոսի երկու բնութիւններով չորրորդութիւն կազմելուն առարկութեան պատասխանը, եղբարփակիչ հետեւեալ խօսքով. «Այլ մեք զԳրիստոս մարմնով համադոյակից ասեմք մարդկան, եւ աստուածութեամբն՝ համարնութիւն Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյն»:

Յաջորդ ամբողջ մասը, տ. 381-406, պէտք է փոխադրուի Փոտի նամակին տ. 617էն ետք, իբրեւ շարունակութիւն. «Եւ արդ մորորութեան ճանապարհն ի յաջ խոտորի եւ յահալ, իսկ ճշմարտութեանն եւ ուղղութեան ընդ միջինն ճեմի պողոտայ: Գանգի Սաբէլ եւ Պետրոս...»: Ու հոս կը յիշուին այն հերետիկոսները որոնք ալ կողմ չեղած են եւ յետոյ անոնք որ ձախակողմ՝ ինչպէս Դիոթորոս, Նեստոր եւ նմանները, որուն իբր եղբակացութիւն են տ. 618-622, ուր կ'ըսուի. «Իսկ եկեղեցի Աստուծոյ ընդ միջինն ճեմի արքունական ճանապարհին»: Վերջին փրկու տողերը, ինչպէս ըսինք, կը պատկանին Փոտի նամակին այն կտորին՝ որ Ալեքսեան փոխադրած է 526 տողին, դուրս թողլով կարեւոր քանի մը բառեր, որոնք թէեւ անհասկնալի են եւ կը կարօտին լուսաբանութեան՝ բայց կարելի չէ դուրս ձգել իբրեւ անպէտ:

Նամակին բովանդակութիւնը

Վերնագիրը եկամուտ է, բայց լաւ կ'արտայայտէ բովանդակութեան ընդհանուր նիւթը. «Թուղթ Փոտայ Պատրիարքի առ Զաքարիա Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, վասն երկու միաւորեալ բնութեանց մի անձնաւորութիւն գոյոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի, եւ վասն ճշմարտախոհութեան ժողովոյ սուրբ Հարցն որ ի Քաղկեդոն»: Ուրեմն երկու հարց կը շօշափէ Փոտի նամակը. ա) Թէ Գրիստոսի մէջ երկու բնութիւններ եւ մէկ անձնաւորութիւն կայ եւ բ) Թէ Քաղկեդոնի ժողովը ճշմարիտ եւ ուղղափառ է:

Ողջունագիրը, այն է սկզբնական մասը ուր ողջոյնը կու տայ նամակագիրը, երկու մասէ կազմուած է. ա) ուղղուած Զաքարիա Կաթողիկոսին մեծ գովեստներով, տաս տողի չափ, ուր Զաքարիա ոչ միայն Հայոց Մեծաց Կաթողիկոս կը կոչուի, այլ յաջորդ՝ Թա-

դէսս առաքեալի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի, վերադիտող Արարատեան աշխարհին եւ վերատեսուէ Հիւսիսական ազգին. ք) մասը ողջոյնը ղրկողն է, այսինքն Փոտ, որ ինքզինքը կը կոչէ պարզ եւ վարճ տխրողսով՝ «Արքեպիսկոպոս Կ. Պոլսի, Նոր Հռոմայ»: Իր պարզութեան մէջ Նշանակալից՝ քանի որ իբր Նոր Հռոմ, պատրիարքութիւններու մէջ երկրորդ տեղը կը բռնէ ան՝ յետ Հռոմի:

Ներածական քաժինը կը յաջորդէ, ուր կ'ըսէ՝ Թէ ընդունած է Ձաքարիայի նամակը, որուն համար իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ. մանաւանդ անոր համար՝ որ հոն ըսուած է Թէ իրենք (Հայերը) ո'չ յարկաբեկեան եւ ո'չ ալ եւտիքական են, այլ Գրիգոր Լուսաւորչի աշակերտներ:

Նպատակը նամակին ցոյց տալն է՝ Թէ Քաղկեդոնի ժողովըր ուղղափառ է եւ համաձայն նախկին երեք տիեզերական ժողովներուն: Կը բաղկանայ չորս մասերէ.

Ա. Մաս (տող 41-108). Պատմականօրէն կը փաստէ Թէ Հայերը Քաղկեդոնի ժողովըրն հանդէպ հակառակութիւն չունէին մինչեւ Դուինի Բ. ժողովըր, որ Ներսէս Աշտարակեցիի գումարեց: Եւ Թէ անկէ յետոյ, Վարդան եւ Մուշեղ Մամիկոնեաններու օրով, Կ. Պոլսոյ մէջ հայեր միացած են եւ ընդունած Քաղկեդոնի ժողովըր. նմանապէս Հերակլ կայսեր ատեն, Եղր Կաթողիկոսի օրով, անգամ մը եւս գրաւոր խոստում տուած են ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովըր, ինչ որ տեսած է մինչեւ Մանգլիկոսի ժողովըր (726) որ մերժած է Քաղկեդոնը:

Բ. Մաս (տող 117-240). Հինէն ի վեր Ատուած Յոյներուն պարգեւած է արտաքին իմաստութեան, այն է գիտութեան եւ փիլիսոփայութեան ծանօթութիւնը:

— Զորս Պատրիարքութիւններն ալ յունական գիր եւ լեզու կը դործածեն, այսինքն Անտիոք, Աղեքսանդրիա, Հռոմ եւ Կ. Պոլիս, որ Նոր Հռոմն է, որուն վրայ աւելցոյցին Երուսաղէմն ալ, իբրեւ սուրբ տեղեաց երկիր:

— Հին եւ Նոր կտակարաններն ալ յունարէն գրուեցան: Հինը՝ Յօթնասնից Թարգմանութեամբ եւ Նորը՝ յոյն լեզուով:

Գ. Մաս. (տող 241-498). Այս մասին մէջ կ'ուղէ փաստել՝ Թէ Քաղկեդոնի ժողովըր համաձայն է նախկին երեք ժողովներուն, ընելով անոնց իւրաքանչիւրին պատմութիւնը:

— Հոս պէտք է բերել առ. 109–116 հատուածը, որ ներկայ բնագրին մէջ տեղափոխուած էր Թուի ըլլալ, եւ ուր վերաուի Թէ Գաղկեդոնի մէջ հեղած 620 լեպիսոպոսներու որոշումը աւելի ուղիղ է՝ քան քանի մը հերետիկոսներունը:

— (Տող 500–617)․ Կը թուարկէ մէկ բնութիւն ըսողները, որոնք բոլորն ալ հին ու նոր հերետիկոսներ են: Ձանոնք կը նմանցնէ Փարաւոնի, որ է սատանայի կառքին չորս անիւներուն, որոնք խորտակուեցան տիեզերական չորս ժողովքներէն: Այս չորս անիւները կազմող հերետիկոսներն են․ ա) Արիոս, Եւնոմիոս եւ Մակեդոն, որոնք Ս․ Երրորդութեան բնութիւնը կը բաժնեն եւ կը զատեն իւրաքանչիւր անձի վրայ: Բ) Սաբէլ, Պետրոս Թափէջ եւ Յովհան Մայրաբամեցի, որոնք Ս․ Երրորդութեան երեք անձները կը միացնեն ու կը խառնեն: Գ) Դիոթորոս, Թէոդորոս եւ Նեստոր, որ Քրիստոսի Տնօրէնութիւնը կը բաժնեն ու կը պատռեն, սոսի մարդ կոչելով Ս․ Կուսէն ծնած որդին: Դ) Իսկ Եւտիքէս, Դիոսկորոս, Յակոբ, Յուլիանոս եւ Մանիքեցիք՝ կ'ուրանան Որդւոյն Աստուծոյ իրական մարմին առած ըլլալը:

— Այս պատկերը կը ծառայէ ըսելու՝ Թէ Կերկու առաջին ժողովները, Նիկիոյ եւ Կ․ Պոլսոյ, խորտակած էին Կերկու առաջին անիւները: Իսկ միւս Կերկուքը խորտակուեցան Եփեսոսի եւ Քաղկեդոնի ժողովներով:

Նկատելի է հոս Փոտի գաղափարը Եկեղեցւոյ կառավարութեան չուրջ՝ Կըր կ'ըսէ, Թէ Քրիստոս Եկեղեցին կը կառավարէ չորս Պատրիարքներու ձեռքով:

— Վերջաւորութեան՝ մարդարէական իղձ մը կ'արտայայտէ․ այսինքն Թէ Նոր Երուսաղէմէն, որ է Հռոմայեցիներու իշխանութենէն եւ Կոստանդնուսի շառաւիղէն, այն է Բիւզանդիոնի կայսրնէն մէկը պիտի Կըլէ, որ Արաբներու իշխանութիւնը պիտի խորտակէ եւ ազատէ Արեւելքի բոլոր քրիստոնեաները անոնց լուծէն, եւ յետոյ մեծ ժողովք մը գումարելով՝ բոլոր միացնէ ուղղափառ հաւատքին մէջ: Հոս յայտնի է Փոտի երազը կամ յաւ հաս ծրագիրը՝ Կ․ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին կասկածելով բոլոր Արեւելքի քրիստոնեաները եւ զայն գլուխ եւ կեդրոն դարձնելու: Ասոր համար կարեւոր է որ Արաբներու իշխանութիւնը անոնց վրայէն վերնայ եւ բիւզանդական իշխանութեան ենթարկուին ամէնքը:

— Վերջին խորհրդածոմթիւն մըն ալ ունի, որ իր տեղը կորսնցուցած է, հիթարով՝ Վահանի դաւանական ճառէն յետոյ (Բ․ մաս, առ. 381–406), որուն տեղը պէտք է ըլլայ 617 տողէն յետոյ: Այս խոր-

հըրդածութեան համաձայն հերետիկոսները՝ կամ աջ վամ ձախ վը շեղին, իսկ Եկեղեցին՝ միջին ճամբէն կը քայլէ: Այսպէս Սաբէյ, Պետրոս Թափիչ եւ Յովհան Մայրադոմեցին՝ աջ կողմ շեղած են, Ս. Երրորդութեան մէջ մէկ բնութեան հետ մէկ անձ դնելով: Իսկ Արիոս, Եւնոմիոս եւ Մակեդոն՝ ձախ կողմ կը շեղին, Ս. Երրորդութեան մէջ երեք անձերուն համաձայն երեքի վերածելով անոնց քննութիւնը: Իսկ Նիկիոյ եւ Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի սուրբ Ժողովները՝ մէկ բնութիւն եւ երեք անձ դաւանեցին Ս. Երրորդութիւնը, փրկութեան ուղիղ ճամբան ցոյց տալով մեզի:

Դ. ՄԱՍ. Վկայութիւններ Սուրբ Հայրերէն (տ. 611-780): Այս մասին մէջ Ս. Հայրերու վկայութիւններով կը փաստէ՝ Թէ Գրիստոսի մէջ երկու բնութիւններ կան: Առաջին վկայութիւնը Ս. Սահակէն է. «Պաշտօնս որ յԱշտիշատ» խօսեցաւ: Մեզի անձանթ կը մնայ այս ճառը եւ անկէ եղած մէջբերումը: Յաջորդաբար վկայութիւններ կը բերէ Գրիգոր Աստուածաբանէն (8 վկայութիւն), Յուստինոս Փիլիսոփայ եւ մարտիրոսէն (5), Աղեքսանդր Աղեքսանդրիոյ Եպիսկոպոսէն (1), Ամբրոսիոս Մեդիոլանոս Եպիսկոպոսէն (4), Կ. Պոլսոյ Ժողովքին դաւանութեանէն, Կիւրեղ Աղեքսանդրիոյ Եպիսկոպոսէն (6), Ամփիլոյ Իկոնիոյ Եպիսկոպոսէն (2), Յովհան Ոսկեբերանէն (4), Բարսեղ Կեսարիոյ Եպիսկոպոսէն (4):

— Ս. Հայրերէն ոմանք երբեմն մէկ բնութիւն ալ կ'ըսեն փոխանակ մէկ անձի, եւ այս կ'օգտաւործեն հերետիկոսները, ու նկատի չեն առներ՝ անոնց ուրիշ տեղ ըսածները երկու բնութեան մասին:

— Ի՞նչ ըսելու է երկու անուններու նկատմամբ, որ կը տրուին Գրիստոսի, Աստուած եւ մարդ կոչելով զինքը: Ասոնք կը մատնան ինչն անոր երկու բնութիւնները, աստուածայինը եւ մարդկայինը, իսկ Գրիստոս անունը անոր մէկ անձնաւորութիւնը կամ դէմքը: Հոս կը յիշէ նաեւ Դաւիթ Հայոց փիլիսոփան, որմէ առաջ կը բերէ բնութիւնը բառին սահմանը, որու համաձայն կը բացատրէ՝ Թէ բնութիւնը հասարակաց է քոյրը մարդ անհատներու, իսկ «առանձնաւորութիւնը» յատուկ է մէկ անհատի միայն, եւ ըստ այնմ Փրկիչը իբրը Աստուած եւ մարդ, երկու բնութիւններ կը յայտնեն, իսկ Գրիստոս՝ մէկ անձնաւորութիւն: Դաւիթ Փիլիսոփայէն եղած մէջբերումը մեզի ծանօթ լոնգիլիոնեցիներուն մէջ չգտանք. սակայն նշելի է որ Փոռ Պատրիարքին ծանօթ եղած է Դաւիթ հայ փիլիսոփան, որուն անունը միջնադարին մատենադրութեան մէջ առաջին անգամն է որ հոս կը յիշուի:

— Կը բացատրէ նաեւ երկու կամքերու գոյութիւնը, քանի որ

մարդ ըլլալով՝ ունէր ինչ որ մարդկային բնութեան յատուկ է, այսինքն հոգի եւ միտք, ուրեմն նաեւ կամք:

— Ապա կ'անցնի հաւատոյ դաւանական յայտարարութիւնը ընելու Գրիգորիոսի Տնօրէնութիւնները յիշելով, անոր ծնունդէն մինչեւ երկինք համբառնալը եւ մարմնով Հօր աջակողմ նստիլը: Բայց ասով Երրորդութեան վրայ յաւելուած չ'ըլլար, ինչպէս կ'առարկէին ընդհանրապէս միաբնեաները եւ անշուշտ Հայերն ալ:

— Անոր համար Փոռ իր նամակը կը փակէ այս առարկութեան պատասխանը տալով, ու երկրորդ գլխատեան յիշատակութեամբ կը վերջացնէ իր խօսքը:

Հարազատութեան հարցը

Ինչպէս ըսուեցաւ, նամակին յունարէն բնագիրը տափաւին անծանօթ կը մնայ, եւ միայն հայերէն թարգմանութիւնը հասած է մեղի: Եւրոպացի ուսումնասէրներէն ոմանք, որ Փոռ Պատրիարքի գործով ղեաղած են, ինչպէս Հէրիէնրեոթէր, Զաքարիայի ուղղուած նամակին մէջ պատմական սխալներ նշմարելով՝ տարակոյս վը յայտնեն կարենալ գիտնական Պատրիարքին վերագրել յիշեալ նամակը: Ընդհակառակն ուրիշներ կը պաշտպանեն անոր հարազատութիւնը, ինչպէս Լորան եւ Կրիմէլ, յեցած մանաւանդ Վարդան Պատմիչի վկայութեան վրայ, եւ կը փորձեն դժուարութիւնները լուծել: Սակայն Փրոֆ. Կարիթ վերստին հարցը կ'արծարծէ եւ յետ թուելու պատմական սխալները, որոնք չեն վայելի ր Փոռի արէս գիտնական անձի մը, անոնց բացատրութիւնը կը թողու նամակին հարազատութիւնը պաշտպանողներուն վրայ³²:

Յարգելի Փրոֆեսորը նոյն տեղը կը փաստէ նաեւ՝ թէ Փոռի նամակին պատմական մասը շարադրուած է հետեւելով հայկական աղբիւրի մը, շատ նման «Յաղաղս հայկական իրաց» կամ Դիկիեզիս կոչուած գրութեան հեղինակին օգտագործած աղբիւրին, ջանի որ Փոռի նամակին եւ յիշեալ գրութեան մէջ նմանութիւնները ակնեւելեն, բայց ոչ այնքան նման՝ որ կարելի ըլլայ ըսել թէ անոր հետեւած ըլլայ Փոռ³³:

Այս փաստը, մեզի համաձայն, բանալին կրնայ ըլլալ լուծելու Փոռի նամակին պատմական սխալները: Արդարեւ ունինք հայկական աղբիւր մը «Յաղաղս Ժողովոց» կոչուած, որ կը ներկայացնէ Եկե-

32. GARITTE G., *La Narratio de rebus Armeniae*, Louvain, 1952, p. 375.

Փրոֆ. Կարիթ կը յիշէ միւս եւրոպացի գիտնականներու կարծիքները, որմէ առած ենք մեզ: Ամդ, էջ 372-375:

33. GARITTE, *ib.*, p. 370-372.

դեցւոյ տիեղեբական ժողովներու պատմութիւնը եւ ունի մեծ նմանութիւն Փոսի նամակին մէջ յիշուածներուն հետ, մանաւանդ թրւական իր սխալներով: Համեմատութիւն մը «երկու գրութիւններու միջեւ» կրնայ հաստատել մեր ըսածը:

Փոսի նամակէն

(Հ. Ա. 1968, էջ 82)

Եւ յԺԺ (315) ամի զկնի յարութեան Տեան մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի մեծին Աստուծոյ եւ է. (յեւթներորդ) ամի Թաղաւորութեանն Կոստանդինոսի, զումարեցան սուրբ Հարքն ի Նիկիա, յորս եւ Պատրիարքունքն էին Սեղբատրոս Հռոմայ, Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրոս, Եւստաթէոս Անտիոքու, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպոլսոյ, Մակար Երուսաղեմի, Ռատակէս Հայոց Հրամանաւ Ս. Գրիգորի, եւ հանդերձ ՅԺԸ եպիսկոպոսաւք, եւ նոյնեայ ընթացին զՍարքի եւ զԱրիոս յեկեղեցոյ...:

...Եւ յետ ՀԴ (74) ամի զկնի անցանելոյն ժողովոյն Նիկիոյ, եւ ի (ԻՆ) ջսաւնորդ Հինգերորդ ամի մեծին Թէոդոսի, զումարեցան սուրբ Հարքն ի Կոստանդնուպոլսի եւ Հայրապետք էին Դամասոս Հռոմայ, Նեքտարիոս Կ. Պոլսոյ, Տիմոթէոս Աղեքսանդրոս, Կիւրեղ Երուսաղեմի, Մելիտոս Անտիոքու, Ներսէս Հայոց, հանդերձ ՃՄ (150) եպիսկոպոսաւք, նոյնեայ ընթացին զՄակեդոնիոս սարեւադին...:

(Եջ 87)

... Եւ յետ ԽԵ (45) ամի ժողովոյն Կոստանդնուպոլսի եւ ի ԺԵ (15) ամի Կոնստնթնուպոլսի զումարեցան սուրբ Հարքն յԵփեսոս: Որոց զիսաւոր հայրապետք էին Կելեաստիանոս Հռոմայ, Կիւրղոս Աղեքսանդրոս, Յովհանն Անտիոքու, Յորնադիոս Երուսաղեմի, հանդերձ Մ (200) եպիսկոպոսաւք, նոյնեայ զամբարիշտն Նեստոր եւ մերժեցին ընթացին յեկեղեցոյ: Եւ առ Սահակ գրեցին ի Հայոս զպատճառս ժողովոյն Կիւրեղ Աղեքսանդրացի եւ Պրոկղ Կիւրեղեցի...:

Ձեռ. Թիւ 394

Ձկնի ԾԺԵ (315) ամի յարութեան Տեան մերոյ եղեւ ժողով ի Նիկիա (Է.) յեւթն ամի Թաղաւորութեանն Կոստանդինոսի: Եւ Պատրիարքունքն էին Սեղբատրոս Հռոմայ, Մետրոփանոս Կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրոս, Արիստակէս Հայոց, Եւստաթէոս (Անտիոքու), Մակար Երուսաղեմի, Ինդիգէմ Արիոսի Կատաղելոյ:

Յետ ՀԴ (74) ամի եղեւ Կոստանդնուպոլսի ժողովն ի Դ. ամի Թաղաւորութեանն Թէոդոսի մեծի: Եւ Պատրիարքունքն էին Դամասոս Հռոմայ, Նեքտարիոս Կոստանդնուպոլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Կիւրեղ Երուսաղեմի, Ներսէս Հայոց, Մելիտոս Անտիոքու, ՃՄ (150) հարք ընդդէմ Մակեդոնի հայհոյել Հոգւոյն:

Ձկնի ԽԵ (47) ամի եղեւ ժողովն Եփեսոսի ի Թաղաւորութեանն Փոքուն Թէոդոսի ԲԺ. ամին, Մ (200) Հարք ընդդէմ Նեստորի, որ երկու ընութիւնն ասէր եւ երկու Որդի եւ զԿոյսն մարգարէն: Եւ Պատրիարքունքն էին Կելեաստիանոս Հռոմայ, Կիւրեղ Աղեքսանդրի, Յովհանն Անտիոքու, Յորնադ Երուսաղեմի, Սահակ Հայոց թղթով:

(եջ 90)

... Արդ ի յերանելոյն Կիւրղէ եւ յառաջին սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի լինին ամբ ԻԸ (28) մինչեւ ցանոսի ժողովն Դիոսկորոսի: Եւ ի Դիոսկորոսի յիւր թեալ ժողովոյն մինչեւ ցաւոր ժողովն Քաղկեդոնի լինին ամբ Հինգ: ...

Զկնի ԻԲ (22) ամի արժանաւոր ժողովոյն երկրորդ Եփեսոսի եղեւ ընդդէմ Եւտիքեայ՝ որ առ աշաւք ասէր զՏեառն մարդանալն, եւ ընդդէմ փլարիանոսի՝ որ երկու բնութիւն ասէր. եւ զլուսն ժողովոյն Դիոսկորոս Աղեքսանդրացի, Յորենաղ Երուսաղեմի, Դոմէոս Անտիոքու, Լեւոն ի Հոռոմայ Թուղթ, եւ նզովեցին զԵւտիքէս եւ զՓլարիանոս եւ զԴոմէաս եւ զՏեաւարն Լեւոնի:

(եջ 94)

... Դարձեալ զբարտեան զժողովն (Գաղկեդոնի) Թէ ի Պողեբերէ եղեւ, որ էր քոյր Թադաւորին Թէոդոսի որ ջատաղով եղեալ արեանն փլարիանոսի՝ արար ժողով...:

Յերկրորդ ամի Մարկիանոսի Թադաւորութեանն եղեւ ժողովն չար ի Քաղկեդոն, զի Պողեբեր քոյր Թէոդոսի ի կուսանաց վանսն էր...:

Փոսի նամակէն մէջբերուած հատուածները ընդելուզուած են խորհրդածութիւններով եւ անոր ըրած պատճառաբանութիւններով, մինչ մեր ձեռագրին մէջ նոյն հատուածները՝ իրարու կը յաջորդեն իբր շարունակութիւն միեւնոյն պատմութեան, մինչեւ Եօթներորդ տիեզերական ժողովը: Այս համեմատութիւնը ցոյց կու տայ երկու գրութիւններու սերտ աղեքսը, ոչ միայն պատմական տիեզերականութիւններու մէջ, այլ նաեւ թուական սխալներուն: Տեսնենք այժմ այդ սխալները մի առ մի:

Նիկիոյ Ժողովքին թուականը նշուած է ՅԺԵ յետ Բրիստոսի Յարութեան: Փրկչական թուականի գործածութիւնը կը սկսի Զ. դարուն փոքր Դիոնիսիոսի ձեռքով եւ ան՝ Արեւմտեքի մէջ (ի Հոռոմ): Սալայն մեր մատենագրութեան մէջ Ս. Անտոնի հայերէն թարգմանութեան թուական նշանակուած է, անոր յիշատակարանին մէջ, Բրիստոսի զալստեան 450 տարին. «Թարգմանեցաւ դիրս այս ի սուրբ քաղաքին յերուսաղէմ յամի ՆՄ. որդի (450) զալստեանն Տեառն մերոյ Յիսուսի»³⁴: Եօթներորդ դարուն Անանիա Շիրակացին ալ իր կենսագրութեան մէջ կը գործածէ փրկչական թուականը՝ ըսելով. «Եւ սկիզբն քանիւթեան բերման թուիս, յորժամ լցեալ էր ՈկԸ (668) ամ ի կուսական յարդանդէ Աստուծուն Բանի, եւ ի մեռասաներորդի շրջադալութեան, եւ Անանիա Շիրակացի...»³⁵: Այս թուականները, մերիւնին պէս Բրիստոսի ծնունդը կ'առնեն իբր սկիւր. մինչ վերեւ

34. Ս. ԱԹԱՆԱՍԻ Աղեքսանդրիոյ Հայրապետի շառք, Վենետիկ, 1899, էջ Ի.:

35. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻԱՆ Ս., Ամանիա Շիրակացու կենսագրութիւնը, (Պետական Մատենադարանի) Գիտական Նիւթերի Ժողովածու, Թ. 1, Երեւան, էջ 6:

յիշուած ՅԺԵ Թուականը Գրիգորիոսի յարուսեանէն կը հաշուէ, ինչպէս կ'ընեն հայկական ժամանակաշրջութիւններէն ոմանք:

Նիկիոյ ժողովքին Սահմանադրութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ անոր Թուականը արտաշատուած է սեւեւեւեւ Թուականով, այսինքն՝ «Յամս Աղեքսանդրի Ուշ (636-311-325), որ յառաջ քան ղԺԳ կաղանդն Յունիսի»³⁶, ինչ որ հռոմէական տոմարի ձեւն է: Ուստի Նիկիոյ ժողովքի Թուականը իրականին մէջ կ'ըլլայ 325, Սատիս 20: Փոտի նամակը կը յիշէ նաեւ Կոստանդինոսի թագաւորութեան տարին, որ է Ժօթներորդ, նման հայ աղբիւրին: Այս ալ չի համապատասխաներ անշուշտ պատմական իրողութեան:

Երկու քնազիրներու գործածած նոյն ախալ Թուականները յայտնի ցոյց կու տան իրարու հետ ունեցած կապը: Բայց Հայրապետներու յիշատակութեան մէջ ունին կարեւոր տարբերակ մը. այսինքն է՝ Կ. Պոլսոյ Եպիսկոպոսին անունը, Փոտի քով, Աղեքսանդրոս է, մինչ մեր ձեռագրին մէջ նշանակուած է Մետրոփանոս: Հոս Փոտ տարբեր աղբիւր ունի, զոր կը գործածէ իր ուրիշ մէկ նամակին մէջն ալ, այն է Պաւլատրոյ Միքայէլ թագաւորին դրածին մէջ, ուր նոյնպէս կը խօսի Ժօթ տրեգերական ժողովներու մասին, առանց Թուականներ յիշելու, բայց մասնակցող Հայրապետներուն անունները տալով: Ուրեմն Նիկիոյ ժողովքին մասնակցող Եպիսկոպոսը կը դնէ Աղեքսանդր, Կ. Պոլիս քաղաքին Ալեքսիսկոպոսը³⁷: Հայրապետներու վարդին նկատմամբ՝ հայ ձեռագիրը Մետրոփանոսը երկրորդ տեղը կը նշանակէ, Հռոմի Մեղեքստրոս քահանայապետէն հետք, ինչ որ գեո. Նիկիոյ ժողովքի ատեն չունէր այդ տեղը եւ միայն Կոստանդինուպոլսոյ ժողովքէն հետք ունեցաւ այդ պատիւը: մինչ Փոտ չորրորդ վարդին կը յիշէ իր Աղեքսանդր Կ. Պոլսոյ հայրապետը, որ Նիկիոյ ժողովքին մէջ միայն Պատրիարքութեան տիտղոսը ստացաւ Երուսաղէմիին հետ:

Յաջորդ ժողովքը Կոստանդնուպոլսին է, որ տեղի ունեցաւ 381ին: Փոտի նամակը եւ հայ ձեռագիրը 74 տարուան անըրպետ մը կը հաշուեն Նիկիոյ ժողովքէն ատեն, ուրեմն 315+74, կ'ունենանք 389 Թուականը, ինչ որ հեռու է պատմականէն: Այս ժողովքը տեղի կ'ունենայ, Փոտի նամակին համաձայն, Թէոդոս Մեծի ԻՅ. տարին, մինչ հայ ձեռագիրը՝ «ի Դ. ամին» կ'ըսէ: Թէոդոս 379ին զահակաւած ըլլալով՝ անոր 25րդ տարին 404ին կը հանդիպի, իսկ հայ ձեռագիրը Դ.Պ.ի փոխելով՝ կ'ունենանք 381 Թուականը, որ ճիշտ է պատմականօրէն: Ուրեմն Փոտի նամակը խաթարուած ըլլալու է հոս:

36. ՅԱՆՈՐԵՍՆ ՎԱԳԳԷՆ, Կամմագիրք Հայոց, Ա., Երեւան, 1904, էջ 133:

37. PHOTII sami. Patriarchae Constantinopoli Epistula ad Michaellem Bulgariae principem, MIGNE, PG, 102, c. 627.

Յաջորդ ժողովքը Եփեսոսիինն է, որ 431ին տեղի ունեցաւ: Փոստի նամակին մէջ «յետ ԽԵ ամի» գրուած է, իսկ հայ ձեռագրին մէջ՝ «յետ ԽԶ ամի»: տարբերակ մը որ դիւրաւ կը բացատրուի Ե-է Երկու գիրերու շփոթութեամբ: Սակայն 431էն 45 կամ 47 հանելով կը հասնինք 386 կամ 384 թուականին, որ նոյնպէս սխալ է: Տարբեր են նաեւ Թէոդոս Փոքր կայսեր դահակալութեան թուականով արտայայտուած տարիները՝ երկուքին մէջ: Փոստի նամակին համար «ի Ժն ամին», իսկ հայ ձեռագրին համար «ԲԺ ամին» է: Փոքր Թէոդոս դահակալած է 408-450: Ուրեմն 15րդ կամ 12րդ տարին կ'ըլլայ 420 կամ 423: Երկու պարագաներն ալ անճիշտ են:

Չորրորդ ժողովքը նկատուած է երկրորդ Եփեսոսինքը, որ փոստի նամակին մէջ «յետ ԻԸ ամի», իսկ հայ ձեռագրին մէջ «յետ ԻԲ ամի» նշանակուած է: Հոս ալ պէտք է փոստի նամակը ուղղել հայ ձեռագրին համաձայն, քանի որ Ը-Բ յաճախ կը շփոթուին երկաթագրին մէջ եւ արդէն Վարդան ունի ԻԲ: Այս ճշտումը կը ծառայէ լոկ Երկու ընթերցումները ուղղելու, բայց ոչ պատմական թուականը: Ասկէ զատ երկու հեղինակներու քով այս ժողովքին գնահատումը ընդոտնեայ է, այս ինքն՝ մինչ հայ ձեռագիրը զայն արժանաւոր ժողով կը կոչէ, փոստն աւելի՛ կ'որակէ, քանի որ Դիոսկորոսն է անոր նախագահը եւ կը դատապարտեն Փլաբիանոսը եւ Լեւոնի Տոմարը, յետագայ Բաղկեդոնի ժողովքին հեղինակաւոր անձնատուութիւնները:

Հուսկ՝ կարծես փոստ իր աղբիւրին պատասխանել ուղեւով՝ կը յիշէ Բաղկեդոնի մասին իր աղբիւրին ըսածը. «Դարձեալ զբաւարտեն դժուրովն Բաղկեդոնի»՝ թէ ի Պողեբրէ եղեալ, որ էր քոյր Թադաւորին Թէոդոսի, որ ջատագով եղեւ արեան Փլաբիանոսի»: Իսկ ժողովքի գումարման թուականին անդրադառնալով կը գրէ. «Եւ ի Դիոսկորոսի շփոթեալ ժողովոյն մինչեւ ցսուրբ ժողովն Բաղկեդոնի՝ լինին ամբ հինգ»: Աս ալ պատմական թուականին չի համապատասխաներ: Անոր փոխան հայ աղբիւրը ունի. «Յերկրորդ ամի Մարկիանոսի Թադաւորութեանն եղեւ ժողովն չար Բաղկեդոնի» ճիշտ թուական մը դնելով (Մարկիանոս 450-457). եւ այս նշումը կը պակսի փոստի նամակին մէջ:

Կարելի է ըսել թէ փոստ ձեռքի տակ ունեցած է մեր ձեռագրին նման հայ աղբիւր մը, որուն ուզած է հետեւիլ, քանի որ անկապ վըրնար զրկուած ըլլալ իրեն Ձաքարիայի կողմէն: Որոշ սխալներ ալ արդինք են ձեռագրական օրինակութեան, որ տեղի ունեցած են յատկապէս թուական սխալներու պարագային:

Դեռ յաջորդաբար կան ուրիշ սխալ թուականներ ալ, արդիւնք՝ նախորդներուն եւ մանաւանդ մեկնակետին, այն է Նիկիոյ ժողովքը 315ին դնելուն՝ Բրիտանոսի յարութեանէն հաշուելով: Որով մինչեւ Բաղկեդոնի ժողովքը՝ փոստ կը հաշուէ ՆԿԲ (462) տարիներ, եւ Բաղ-

կեդրոնի ժողովքէն մինչեւ իր օրերը՝ ՆՅԴ (444) տարիներ։ Այս հաշուով պէտք էր 906 թուականին հասնիլ։ Բայց նկատի առած որ Գրիգորի յարուցմանէն հետ երթալով մինչեւ ծնունդը, 33 տարի պէտք է հանենք, եւ Գաղկեդոնի ժողովքին համար Փոսի նշած 462 տարիներու հաշուէն ալ 11 տարի պակասցնել, ունենալու համար 451 ուղիղ թուականը, կը հասնինք՝ 906 — 44 = 862 թուականին, որ Փոսի նամակին դրութեան թուականն է։

Կարելի է դարձեալ կրկնել՝ թէ Փոս ձեռքի տակ ունեցած է հայկական աղբիւր մը նման մեր ձեռագրին, որ գուցէ իրեն ղրկած էր Զաքարիա Կաթողիկոս, իբրեւ իրեն ծանօթ ժողովներու պատմութիւնը, ուր Գաղկեդոնի մասին եղածները կարդալով՝ «Գեղակարծութիւն ունիմք, կ'ըսէր, ի համբաւոյ ուստեք հակառակ դոյ ճշմարտութեան ժողովոց»։ Փոս օգտագործելով իրեն ղրկուած աղբիւրը, առանց զայն սրբադրել ուղծելու, որպէս զի իր թղթակիցը չչփութեցնէ, ուղղակի կ'անցնի Գաղկեդոնի ժողովքին պաշտպանութեան։

Փոս ունեցած է նաեւ ուրիշ հայկական աղբիւր մը, որուն վրայէն իր ջատագովութիւնը շարադրած է, պատմելով Հայոց զանազան աստեղներ Գաղկեդոնի նկատմամբ բռնած դիրքը։ Եւ հոս ալ իր աղբիւրին հետեւելուն համար՝ բաղմաթիւ թուական ու պատմական սխալներ գործած է։ Այդ միեւնոյն աղբիւրէն օգտուած է Դիմկեղիս վամ «Յաղագս Հայկական Իրաց» կոչուած գրութիւնը, եւ վրացական «Պատմութիւն» կոչուած աղբիւրն ալ ապա վերջինէս քաղելով, երկուքն ալ շատ նմանութիւններ ունին Փոսի նամակին յիշեալ տեղեկութիւններուն հետ։ Ասոնք քաղկեդոնական ըլլալով՝ շեշտած են իրենց տեսակէտը. մինչ հայ պատմիչներու եւ յիշատակարաններու մէջ նոյն դէպքերը պատմողները՝ տարբեր լոյսի տակ կը ներկայացնեն իրերը։ Նման աղբիւր մը Փոս Պատրիարք կրնար ձեռք ձգել հայ քաղկեդոնական շրջանակէն, որ Կ. Պոլսոյ մէջ լայն տեղ ունէր՝ թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ եկեղեցական ասպարէզներու մէջ։ Յիշենք Վասիլ կայսրը, որ հայ Արշակունի ծագում ունէր, եւ մանաւանդ Վահան Նիկիոյ Արքեպիսկոպոսը, որ անոր նամակը Հայաստան տարաւ ու ներկայ եղաւ Շիրակաւանի ժողովքին ներկայացնեալ զինքը։ Ուրեմն այս Արքեպիսկոպոսը շատ լաւ կրնար հայթայթել վերոյիշեալ պատմական աղբիւրը, որ հայ քաղկեդոնական տեսակէտը կը պարունակէր։ Այս բոլորը համեմատութեան պիտի առնենք՝ ճշտելու համար նաեւ Փոսի նամակին գրչադրական սխալները նախ, եւ յետոյ թուական ու պատմականները։

Այս տեսակէտէն ունինք Փոսի առաջին տեղեկութեան սխալ թուական հաշիւը, որ Վարդան Պատմիչի ընթերցումով կը ճշտուի, քանի որ ան կը համառօտէ Փոսի նամակը։

Փոստ իր պատճառաբանութիւնը կը սկսի ըսելով. «Բայց հակառակութիւն վասն ժողովոյն (Գաղիեղոնի) ոչ գոյր ի Հայք, այլ ամենեքին ընդունէին զժողովն մինչեւ ի ժողովն Դունայ, որ ինին ամենայն ամբ ԶԻ (84), յերկրորդ ամէն Մարտիանոսի վայսեր (450-457) մինչեւ ցտասներորդ ամն Յուստիանոսի (527-565), եւ մինչեւ ցվեցերորդ ամն Ներսիսի Կաթողիկոսի (548-556) որ յԱշտարակացն էր, որ արար ժողով վի Դունին, ի սկզբան թաղաւորութեան Հայոց Պարսից, եւ ի ԺԻ ամին խոսքովու Պարսից արքային (531-579)»³⁸ :

Հոս կան շատ մը գրչադրական սխալներ, որոնք կրնան սրբագրուիլ միւս աղբիւրներով: Այսպէս Վարդան Պատմիչ կ'ուղղէ առաջին հաշիւը, քանի որ ան կը վարդար իր օրինակին մէջ. «Եւ ասաց թէ՛ Հայր Հակառակութիւն մինչ ի վերջին Ներսէս, առ որով եղաւ թուականն Հայոց, զամս հարիւր եւ չորս (ՃԻ)»³⁹, եւ ոչ ԶԻ, որ է ութսուն եւ չորս:

Սակայն ժողովոց կոչուած գրութիւնը, որ զուտ հայկական աղբիւր է, վրնայ ուրիշ սխալներ ուղղել: Ահա ինչ որ վը կարգաւք հոն. «Ի սկզբան թուականութեան Հայոց՝ վեցերորդ ժողով արար Տէր Ներսէս ի Դունին, ի չորրորդ ամի կաթողիկոսութեան իւրոյ եւ ի ԻԴ ամի թաղաւորութեան խոսքովու արքային Պարսից, եւ ի ԺԻ ամին Յուստիանոսի կայսեր»⁴⁰: Գրչադրական յայտնի սխալ է Փոստի նամակին «Ի սկզբան թաղաւորութեան Հայոց Պարսից» ընթերցումը, որ մեր աղբիւրին մէջ «Ի սկզբան թուականութեան Հայոց» է: «Վեցերորդ ժողով արար Տէր Ներսէս ի Դունին» եղած է Փոստի քով «մինչեւ ցվեցերորդ ամն Ներսէսի... որ արար ժողով ի Դունին»: Անտեսած է «Ի Ի ամին կաթողիկոսութեան իւրոյ», որ կ'իյնայ 551ին, երբ Ներսէս ժողովք գումարեց Արդիշոյ ասորին ձեռնադրելու համար:

Տեսնենք ուրիշ աղբիւրներ ալ. Ասողիկ նոյն ժողովքի մասին կը գրէ. «Եւ ի սորա (ՄԺԺԺ) եւթներորդ ամին եկաց Կաթողիկոս Ներսէս... ամս Թ: Սա ի չորրորդ ամին հայրապետութեան իւրոյ եւ ի Ժ. ամի իշխանութեան ՄԺԺԺ՝ արար ժողով ի քաղաքն Դունին, եւ կարգեցին զթուական Հայոց ի ԺԻ Յուստիանոսի՝ կայսեր, որ գտուրն Սոփիա շինեաց, եւ ի ԻԴ խոսքովու... Եւ հայք յայլմ ժամանակի ի բաց կացին ի յունաց հաղորդութենէ»⁴¹: Համեմատելով Ասողիկի եւ Փոստի երկու հատուածները՝ յայտնի կ'երևի անոնց նոյն աղբիւրէ քաղուած ըլլալը: Եւ նաեւ թէ՛ Փոստի նամակը իր ներկայ ձեւին մէջ խաթարուած է զանազան տեղեր: Այսպէս Ասողիկի մէջ՝

38. ԹՈՒՂԹ ՓՈՏՍԱՅ, Հանդ. Ամս., 1968, էջ 68-9:

39. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Ամդ, էջ 83:

40. ԳԻՐԳ ԹՂԹՈՑ, Ամդ, էջ 221:

41. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմաւթիմ Տիեզերակամ, (Հրտ. ՄՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ), Ս. Պետերսբուրգ, 1885, էջ 82-3:

«Ի ժ ամն ՄԺԺԺ»-յ փոստի քով ֆ՝ «մինչեւ ցԺ ամն Յուստիանոսի» : «Որ շինեաց զսուրբն Սոփիա» ինկած եւ գացած է աւելի անբնի, ուր իր տեղը չէ, եւ թարգմանուած «Որ շինէր զսուրբն Սոփիա» : Յուստիանոսի ԺԴ տարին տրուած է խոսքովի, որուն ԻԴ տարին ինկած է : Նման հայկական աղբիւրի մը կը հետեւի Դիեկեզիս Վոչուած գրութիւնը, որ Փոստի նամակին սէյս կը յիշէ դաւանական մանրամասնութիւններ ալ, որոնք Փոստի նամակին մէջ ալ յիշուած են : Այսպէս հոն կը կարդանք. «Որոշեցին մեծ ժողովը գումարել Դուին քաղաքին մէջ Ներսէսի կաթողիկոսութեան քսաներորդ տարին (ուրիշ օրինակներ ունին Չարդ տարին. յայտնի ախալ՝ առաջ ակած «Ի Դ. ամին» քննարկումէն), որ կ'էյնայ Յուստիանոս կայսեր 13րդ տարին (ԺԳ Վոսի. ԺԴ-ի), եւ խոսքով Պարսից արքային Չարդ տարին, որ կը զուգադիպի Յիդիտուգտի մարտիրոսութեան տարւոյն եւ Հայոց թուականին սկզբնատրութեան : Եւ հոս նշուեցին Քաղկեդոնի սուրբ ժողովը՝ իբր նեստորական, համաձայն Աբգիշտի խօսքին : Որովհետեւ նոյն տարին թարգմանեցին Աբգիշտի բերած վերոյիշեալ Տիմոթէոսի եւ Փիլիքսոս ասորիի գիրքերը... ուստի աւելցուցին «Որ խաչեցար»ը Ս. Աստուած Վրայ... եւ նշուեցով որոշեցին զատուիլ Երուսաղէմի եւ Նոր Հռոմի հաղորդութենէն»⁴² :

Փոստի նամակին մէջն ալ այս վերջին մանրամասնութիւնները կան. «Եւ ընկալան գիտակորոս եւ տփրիսկոսն եպիսկոպոս ի Նապուք քաղաքէ եւ զՏիմոթէոս Աղեքսանդրացին, որոսմ Կուզն կոչին, որ զգրեանա թարգմանեցին ի Հայս՝ որ Վոչին յետին թարգմանէչք... եւ ի յունաց նշուիլուք չափ ի զատ կացին ի հաղորդութենէն...»⁴³ : Նման աղբիւրի կը պատկանի «Դիւր մերոց հարցն որ ի Դուին ժողովեալ» գրութիւնը, որ նոյն մանրամասնութիւնը կու տայ՝ յետ ժամանակադրական տուեալներու : «Իսկ ի ժամանակս Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոսի... հրամայեցին ժողով մեծ լինել ի Դուին : Այս ի չորրորդ (Դ) ամի Ներսիսի կաթողիկոսութեանն եղեւ ի (քսան) եւ չորք խոսքովու արքային եւ ի տասն եւ չորս Յուստիանոսի կայսեր, եւ կատարան ի Քրիստոս սուրբն Յիդիտուգտ... Եւ ի քաց մերժեցին զժողովն Քաղկեդոնի նշուիլուք չափ. յորոսմ ամի եւ զգիրսն իսկ թարգմանեցին զՏիմոթէոսի երկրորդ թղթոյն մեկնութիւն ի հայկական բառ, եւ զփրակոսն, եւ հակառակ Քաղկեդոնի ժողովոյն կարգեցին ճառս ոչ սակաւ : Դրեցին եւ քարքասացութիւնն զմիջեցարդ կցուրդս ընդդիմակա բաժանմանցն զՔրիստոսի միաւորեալ բընութիւնս»⁴⁴ : Այս միակ վկայութիւնն ֆ՝ հայ հակաքաղկեդոնական

42. GARITTE, ib., p. 35-6, n. 69-75.

43. ԹՈՒՂԹ ՓՈՏԱՅ, ԱՅ, էջ 69-70 :

44. ԱՆՆՆԱՆ Հ. Պ., Դիւր մերոյ հարցն որ ի Դուին ժողովեալ, Բաղմ. 1957, էջ 112-3 :

գրութիւններուն մէջ, որ կը յիշէ Տիմոթէոս Կուղի եւ Փիլաքսոնի գիրքերուն հայերէն թարգմանութեան պարագան, որոշուած Դուինի ժողովքին մէջ: Ուստի կարելի է անվարան եղբակացնել թէ ասոնք բոլորը ունեցած են հասարակաց աղբիւր մը, որմէ օգտուած են թէ՛ քաղկեդոնականներ եւ թէ՛ ոչ-քաղկեդոնականներ:

Երկրորդ հատուածը՝ որ Փոտի նամակին մէջ կը յաջորդէ, Գաջն Վարդանի ապստամբութեան կապուած՝ Կ. Պոլսոյ մէջ եղած միութեան ժողովքն է Հայոց եւ Յունաց միջեւ. «Եւ ի վեշտասաներորդ թուականութեանն Հայոց սպան խեռն Վարդան Մամիկոնեան ղՍուրէն մարդպան Պարսից առ ի չժուժելոյ արհամարհանացն... Եւ ինքն փախեալ բազում աղխիւ համաւրէն ընտանեաւք եւ նմուտ ի Յոյնս: Եւ ի Ինչորդի ամի Յուստիանոսի կայսեր, յորժամ զսուրբն Սոփիա շինէր, ի տաւնի սրբոյ Խաչին, ի հաղորդութենէ ի բաց անկաց առնուով՝ թէ Վարդապետք մեր ոչ հրամայեցին մեզ: Յայնժամ հրամայեաց թաղաւորն ժողով լինել եւ գալ եպիսկոպոսաց բազմաց եւ վարդապետաց: Եւ ժողովեցան ի Կոստանդինուպոլիս ՃԼ, որում հինգերորդ ժողովն կոչեն. եւ Հայք ընդ նոսին եւ ձեռնադրով զժողովն Գաղկեդոնի ընկալան»⁴⁵: Այս հատուածին մէջ սխալները բազմապէս են եւ ոչ թու գրչաբարկան: Հայկական թուականին յիշատակութիւնը անշուշտ կը վկայէ իր հայ աղբիւրէն օգտուելը. բայց 16րդ տարին չի համապատասխաներ պատմական իրողութեան, որ տեղի ունեցաւ 572ին, մինչ այդ թուականով կ'ունենանք 567 տարին: Յուստիանոսի 27րդ տարին կը նշէ 553 թուականը, որ իրականին մէջ Կ. Պոլսոյ հինգերորդ տիեզերական ժողովքին թուականն է, եւ ոչ թէ Ս. Սոփիայի շինութեան տարին. այս ալ ուրիշ կարեւոր սխալ մըն է: Ասոր վրայ՝ աւելցնենք՝ թէ Հայոց մասնակցութիւնը նոյն այդ հինգերորդ ժողովքին՝ թիւրիմացութեան արդիւնք է: Վարդ պիտի տեսնենք որ Դիեկեզիս գրութիւնն ալ նոյն սխալը կը գործէ: Շփոթուած է նաեւ Յուստինոս Ա. կայսրը Յուստիանոսի հետ, «որ զսուրբն Սոփի շինէր կամ շինեաց»: Արդարեւ Յուստիանոս Ա.ի (565-78) է. որ տարին կ'իյնայ Վարդանի ապստամբութիւնը, որով կարելի է Յուստիանոսի Ին տարին կարգաւ ի է ամիս, վերցնելով «Որ զսուրբն Սոփի շինէր» բացատրութիւնը, ինչ որ ուրիշ վկայութիւններու մէջ չկայ, մանաւանդ թէ տեղափոխել նախորդ հատուածին, ինչպէս ունին միւս վկայութիւնները: Վարդանի սուրբ Խաչի տունին առթիւ հաղորդութենէ հրաժարելը միւս վկայութիւններու մէջ՝ Մուշեղ Մամիկոնեանի համար ըսուած է: Ուրեմն հոս ալ բնադրին խառնակութիւն մը կայ:

Տեսնենք Դիեկեզիս գրութեան վկայութիւնը. «Շատ տարիներ վերջ Վարդան անուն իշխան մը սպաննելով Սուրէն պարսիկ բռնաւորը՝ փախաւ Հայաստանէն եւ ապաւինեցաւ Կոստանդինուպոլիս, Սոսրովի 40րդ տարին եւ Յուստիանոսի 30րդին, որ Ս. Սոփիան շինեց: Բայց ինքզինք եւ իրենները հեռու կը պահէր հաղորդութենէն ըսելով՝ Թէ հրաման չունինք մեր վարդապետներէն ձեզի հետ հաղորդուելու: Այս պատճառով կայսրը հրամայեց Վարդանի ժողովք դուստրել տալ հայ եպիսկոպոսներէ եւ վարդապետներէ, եւ ուշադիր քննութիւն կատարել այս մասին: Եւ Կոստանդինուպոլսյոյ մէջ տեղի ունեցաւ մեծ ժողովք մը, որ հինգերորդ ժողովք կ'ըսուի, քանի մը հերետիկոսներու դէմ: Եւ քանի որ Վարդան եւ իրենները համաձայնեցան, կանչեցին զիրենք Ս. Սոփիայի դրան մօտ, որ մինչեւ այսօր Հայոց Դուռ կը կոչուի: Եւ այն ատեն նշովեցին Որդինէսը, Եւագրը, Դիդիմոսը, Նեստորեանները, Յակոբիկները, Յուլիանիսները, Կայանիսները, եւ մէկ խօսքով անոնք որ Եւտիքէսի եւ Դիոսկորոսի հերետիկոսութեան մասնակից էին»⁴⁶:

Նոյնը կը վրկնէ վրացական Պատմութիւն կոչուած գրութիւնը. «Արդ, Դուկինի ժողովքէն շատ օրեր ետքը, Վարդան անուն մէկը, Սուրէնի սպաննողը, փախաւ Կ. Պոլիս՝ հեռանալով Հայերէն, Սոսրովի 40րդ տարին եւ Յուստիանոսի 30րդին, որ Ս. Սոփիան շինեց: Եւ երբ Թադաւորը իմացաւ Թէ Վարդան ջէր հաղորդուէր (Յոյներու հետ), հրամայեց ժողովք դուստրել՝ կանչելով եպիսկոպոսները եւ վարդապետները, եւ Հայերը համոզուեցան եւ նշովեցին Որդինէսը, Եւագրը, Դիդիմոսը, Նեստորեանները, Յակոբիկեանները, Յուլիանիսները եւ Կայանիսները, եւ մէկ խօսքով բոլոր անոնք որ Եւտիքէսի հերետիկոսութեան մասնակից էին»⁴⁷:

Երկու վկայութիւններն ալ յայտնի կերպով հինգերորդ տիեզերական ժողովքին կ'անհարկեն, քանի որ Որդինէսի եւ միւս հեղինակներու դատապարտութիւնը կը յիշեն: Ուրեմն կը շփոթին կամ կը խառնեն 553ի Կ. Պոլսոյ տիեզերական ժողովքը՝ Վարդանի 572ին տեղի ունեցած հայ եւ յոյն եպիսկոպոսներու հետ միութեան ժողովքին հետ:

Ազգային պատմիչներէն՝ Վարդանի ապստամբութեան մասին կը խօսին նախ Սիբէոս, որ կը գրէ. «Եւ եղեւ ի ԽԱ ամի Թադաւորութեան Սոսրովայ, որդւոյ Կաւատայ, ապստամբեաց Վարդան եւ ի բաց եկաց ի ծառայութենէ Թադաւորութեան Պարսից՝ հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստանեաւք: Սպանեալ զՍուրէն մարդպան յանկարծաւրէն ի Դուին քաղաքի, առին զաւար բազում

46. GARITTE, ib., p. 37, n. 77-83.

47. GARITTE, ib., p. 411, n. 77-83.

եւ գնացին ի ծառայութիւն Յունաց»⁴⁸։ Երկրորդ պատմիչն ալ Աստ-
ղիկ է, որ մանրամասնօրէն կը ճշտէ սպանութեան թուականը. «Ընդ
որ զայլացեալ Վարդանայ քրեշխի, որդւոյ Վասակայ, յաղթէն Մա-
միկոնէից, սպասեալ դիպող ժամանակի, սուսերահար առնէր զՍու-
րէն մարդպան եւ յերկիր կործանէր յամի իմ թագաւորութեանն
(531 + 41 = 572), որ է ամ է թագաւորութեանն Յուստիանոսի (Յուս-
տինոս Բ. 565 — 578 = 572) յամսեանն ԻՖ Արեգի, որ է Փետրուարի,
յաւուր երեքշաբաթոյ»⁴⁹։ Աստղիկի նշանակած թուականները, ըլլալ
ինքնուրոյն 41րդ տարուան նշումով, ըլլալ Յուստինոս Բ-ի 7րդ տա-
րուանով, կը համապատասխանեն 572 թուականին, որուն Արեգ ամիսն
ալ, որ Փետրուարի կը համապատասխանէ, նշուած է. միայն ԻՖ
թիւը պէտք է վարդալ ի Բ., այսինքն երկու Փետրուար, որ նոյն
տարին Արեգ ամսուան հետ նոյն թիւը ունէր եւ երեքշաբթի մըն էր։
Աստղիկ չի խօսիր Կ. Պոլսոյ ժողովքին եւ Հայոց մասնակցութեան
վրայ, բայց կ'ենեւի ուրիշ աղբիւրէ առնելով կը յիշէ՝ թէ «Եւ եր-
թեալ (Վարդանայ) յանդիման լինէր թագաւորին Յուստիանոսի, որ
զտուրքն Սոփիա. շինեաց, եւ հաղորդի ընդ նա օրինաց, եւ յիւր ա-
նուն անուանէ զաւադ դուռնն աւուրք Սոփիայ, որ մինչեւ ցայսօր կոչի
Հայոց դուռն»⁵⁰։ Տարբեր աղբիւր ըլլալուն փաստը՝ Յուստինիանոսի
կայսեր տխուր ընտրուումն է, այնու որ զայն կը նկատէ «Որ զտուրք
Սոփիայ շինեաց»։ Այս չփոթութիւնը անշուշտ առաջ եկած է այնու
որ Վարդանի օրով Ս. Սոփիայի մէկ դուռը «Հայոց դուռ» կոչուած
է։ Փոտի նամակին մէջն ալ, ինչպէս վերը տեսանք, Յուստիանոսի
ի՛ն տարին կարելի է ուղղել ի է-ով, եւ այդ պարագային Յուստինոս
Բ-ի 7րդ տարուան կը համապատասխանէ՝ 572 թուականը, ինչպէս
Աստղիկի քով նշուած է։ Բայց եթէ Յուստիանոսի 27րդ տարին պա-
հենք՝ կ'ուենանք 553 թուականը, որ Կ. Պոլսոյ հիտդերորդ տիե-
ղերական ժողովքին թուականն է։ Զանց կ'ընենք Վարդան Վ-ի վկա-
յութիւնը, որովհետեւ ան Փոտի նամակը կը համառօտէ միայն։

Երբորդ հաւաքածը՝ Մուշեղ Մամիկոնեանի կը վերաբերի, որ
Մօրիկ կայսր Պարսկաստան ղրկեց Ապրուէղը իր աթոռին վրայ հաս-
տատելու համար։ Եւ վերադարձին Կ. Պոլսոյ մէջ Վարդանի նման
հետեւ մնալով Յոյնեբու հետ հաղորդութենէ, իսկաբը միութենական
ժողովք դռնաբեր տուաւ՝ Մովսէս Կաթողիկոսի օրերուն։ Ահա Փոտի
գրածը. «Եւ Մուշեղ Մամիկոնեան յորժամ յունական եւ հայկական

48. ՍԵՐԵՍ ԵՊԻՍԿՈՓՈՍ, Պատմութիւն, (հրտ. ՄԱԼԻԱՍԵԱՆ Ս.), Երեւան, 1939,
էջ 27: ՍԵՐԵՍ, Պատմութիւն, (հրտ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ Գ.), Երեւան, էջ 1979,
էջ 67:

49. ԱՍՈՂԻԿ, Անդ, էջ 84-5:

50. ԱՍՈՂԻԿ, Անդ, էջ 85:

զարաւըն նուաճեաց զԽոսրովու զՊարսից թաղաւորութիւնն, և ինքն մեծարեալ դարձաւ ի Պարսից արքայէ առ կայսրն Մաւրիկ, եւ բանք անկան առաջի վասն հաւատոց, եւ կայսրն հրամայեաց ժողով լինել: Յայնժամ ժողովեցան ի Հայոց ԻԱ եպիսկոպոսք եւ գումարեցան ՃԿ եպիսկոպոսք, որում վեցերորդ ժողովն կոչի: Եւ բացաքնեալ դարձեալ Հայք ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի ձեռագրով, յաւուրս Մովսիսի Կաթողիկոսի Հայոց»⁵¹:

Փոտ թուական չէ յիշած, եւ հոս ալ վեցերորդ տիեզերական ժողովքին հետ կապած է Հայոց հետ միութեան ժողովքը. բայց վեցերորդ տիեզերական ժողովքը շատ աւելի ուշ տեղի ունեցաւ, գրեթէ դար մը յետոյ: Դիմելովքս կոչուած գրութիւնը աւելի մանրամասնութիւններ կու տայ. «Իսկ Մուշեղ Մամիկոնեան զօրավարը, Տաւրոնցի կոչուած, Պարսկաստան դնաց եւ հոն յաղթութիւն տանելով՝ հաստատեց Խոսրովը իր թաղաւորութեան մէջ...: Միեւնոյն տարին, Պարսից Խոսրով թաղաւորը, Մօրիկի զրկեց Մուշեղը, եւ ան Ս. Խաչի մեծ տօնէն առաջ Կ. Պոլիս հասաւ. եւ ինք եւ իրենները զգուշացան հաղորդութենէ (Յոյներու հետ): Եւ երբ կայսրը հաղորդեց պատճառը, Մուշեղ ըսաւ՝ թէ Քաղկեդոնի ժողովքին համար է...: Եւ թաղաւորը նամակով հրաման զրկեց որ Հայաստանի բոլոր եպիսկոպոսները եւ Մովսէս Կաթողիկոսն ալ իր գլխանականներով՝ Կ. Պոլիս ներկայանան: Բայց Մովսէս չհնազանդեցաւ հրամանին ըսելով թէ՝ Ոչ երբեք Ազատ դետէն անդին կ'անցնեմ եւ ոչ ալ խմորեալը կ'ուտեմ կամ ջերմ գինին կը խմեմ...»⁵²:

Վրացական աղբիւրն ալ կը համառօտէ վերի տեղեկութիւնը, առանց որեւէ թուական տալու⁵³: Իսկ ազգային պատմիչներէն միայն Սեբեդոս կ'ակնարկէ այս դէպքին, առանց Կ. Պոլսոյ ժողովք մը յիշելու. «Հրաման ելանէ, կը դրէ ան, ի կայսերէն (Մաւրկայ) վերըստին ալ լաւ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի եւ միաւորել հաղորդութեամբ ընդ զաւր իւր ... եւ բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան աւրինաւք: Բաժանեցաւ ապա եւ Աթոռ Կաթողիկոսութեանն յերկուս. անուն միոյն Մովսէս եւ միւսոյն Յովհան: Մովսէս՝ ի Պարսից կողմանէ եւ Յովհան՝ ի Յունաց»⁵⁴:

Փոտի նամակին չորրորդ հատուածը կը խօսի Հերակլ կայսեր օրով եղած միութեան եզր Կաթողիկոսին հետ. «Իսկ յետ խորտակելոյն Հերակլի կայսեր զՊարսիկս, ել ի Կարնոյ քաղաք եւ եզր՝ Կա-

51. ԹՈՒՂԹ ՓՈՏՍԵ, Ամդ, էջ 70:

52. GARITTE, ib., p. 39-40, n. 93-101.

53. GARITTE, ib., p. 412, 93-101.

54. ՍԵԲԵԴՈՍ, Պատմութիւն, Անդ, էջ 54-5: Հրտ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, էջ 71-2:

Թողիկոս Հայոց եւ զբաղմունքիւնն նպիսկոպոսաց Հայոց եւ այլ եւս բազում յԱսորոց, ի մի վայր գումարեալ խոյղ եւ խնդրի արարեալ, երեսնաւորեայ ժամանակաւք, դարձեալ հաւանեցան Հայք կամաւ եւ ոչ բռնութեամբ, եւ ընկալան զԺողովն Քաղկեդոնի ձեռնադրով: Իսկ Յովհանն Մայրապոմեցի, որ զՍաբէլի եւ զՊետրոսի Անտիոքացւոյ ախտն ունէր, ընթանայր ի վեր եւ ի խոնարհ եւ շփոթեալ խառնակէր զամենեսեան: Եւ յաւուրս Կոստանդնուսի, որդւոյ Հերակլի, Ներսէս Կաթողիկոս, որում Շինողն կոչեն եւ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր, որ զՀայոց ունէր զԵղիանութիւն, ըմբռնեալ զնա եւ Բրկաթի հրատեալ աղուեսադրոյմ եղին ի ճակատին եւ այնպէս խայտառակեայ բացահալածական արարին ի լեառն Կովկաս: Եւ նա զինի մահուանն Ներսիսի դարձաւ ի Հայս եւ զոր ինչ խորհէրն արար. մանաւանդ յորժամ Թարգմանեցան ի Հայս գիրքն Յուլիանեայ Աղիկառնացւոյ ի ձեռն Սարգսի: Ի Ժողովն Մանձկերտի առաւել զաւրացան բանքն նորա եւ թռուցեալ տիրեցին ընդհանուր աշխարհի ձեռն»⁵⁵:

Այս ընդարձակ հատուածը, ուր կը պակսին թուականներ, կը խօսուի Եզրի միութեան ժողովքի մասին եւ թէ անկէ զատուող Յովհանն Մայրապոմեցիին, որ Եզրի յաջորդ Ներսէսի ձեռքով Կովկաս կ'աքսորուի, եւ անոր մահէն յետոյ Յովհանն Հայաստան կը վերադառնայ, մինչ անոր աշակերտը Սարգիս՝ Յուլիանոսի գիրքերը կը Թարգմանէ, որով կը զօրացնէ իր վարդապետին տեսակէտը. եւ հռակ Մանազկերտի ժողովքով դեռ աւելի կը հաստատուի անոր վարդապետութիւնը եւ կը տարածուի Հայաստանի մէջ: Այս վերջին տեղեկութիւնները բոլորովին սխալ են եւ կը յայտնեն Բիւզանդացիներու կասկածը Հայոց մասին՝ թէ անոնք Յուլիանիտ էին: Եուլիանոսի գիրքերուն Թարգմանութիւնն ալ մեզի ծանօթ չէ մինչեւ այսօր, մանաւանդ որ հայ Եկեղեցին միշտ դատաւարտած է զինք եւ անոր վարդապետութիւնը: Թէեւ Քրիստոսի անապականութեան հարցին մէջ ունեցած է իր տեսակէտը, որ սակայն ուղղափառ մեկնութիւն ունի:

Փոտի աղբիւրին կը հետեւին Դիեկեզիս եւ վրացական «Պատմութիւնը» իրարմէ առնելով: Բայց անոնք ունին թուականներ, որոնք Փոտի նամակին մէջ չկան: Դիեկեզիս կը գրէ. «Եւ ահա Ոսորուի մահուան (590-628) չորրորդ տարին (632) եւ Հերակլէսի Թաւառորութեան (610-641) 33րդ տարին (ուղղելի 23րդ = 632/3), ան Մեծ Հայք գալով հրամայեց ժողովք գումարել Թէոդուսոպոլսոյ մէջ բոլոր նպիսկոպոսներով եւ վարդապետներով եւ Եզր Կաթողիկոսի հետ եւ իշխաններով, քննել տուաւ մեր Տիրոջ Բրկու բնութիւններու հարցը եւ Քաղկեդոնի խնդիրը. եւ Հայերը 30 օր քննեցին ու հաւանեցան

Գրոց վկայութեամբ եւ իրենց ձեռքով գրուած արդում տուին՝ այլեւս ոչ երեսնք հակառակիլ այս հարցի շուրջ»⁵⁶ :

Յետոյ մանրամասնօրէն կը պատմէ Եզրի եւ Յովհ. Մայրագոմեցիի միջեւ տեղի ունեցած բանավէճը, Եզրի մահէն յետոյ անոր կարծելը թէ ինք պիտի ըլլայ կաթողիկոս, բայց Ներսէսի ընտրութիւնը՝ անոր դէմ ըրած գրգռութիւնները եւ արքայութիւնը դէպի Կովկաս : Հոռակ վերադարձը եւ մահը. եւ աշակերտներուն բաղմանալը նոյն գաւառին մէջ, ուր ան մեռաւ եւ նոյն տեղ միայն անոր մոլորութեան տարածուիլը : Ասով կը հեռանայ Փոսի ընդհանրացումէն, որ բոլոր Հայաստանի մէջ նոյն մոլոր վարդապետութեան տարածուիլը կը հաստատէ. եւ ոչ ալ կը յիշէ Մանազկերտի ժողովը, որուն յիշատակութեամբ կը փակէ Փոս իր պատմական մասը, անոր վերադարձով յուլիանական մոլորութեան դորանալը Հայաստանի մէջ : Վրացական «Պատմութիւնը» կը կրկնէ Դեկեմբրի ըսածները, ուղղելով անոր թուական սխալը. «Դարձեալ Հերակլ կայսր իր Թագաւորութեան 23րդ տարին (632) Մեծ Հայք եկած ըլլալով, հրամայեց մեծ ժողովք մը գումարել Հայաստանի բոլոր եպիսկոպոսներով եւ Եզր Կաթողիկոսին հետ ու բոլոր իշխաններով, թէպէտսպովսոյ քաղաքին մէջ : Եւ երեսուն օր ըննեցին Գրիստոսի երկու բնութիւններու հարցը եւ Գաղկեթոնի ժողովքի խնդիրը : Եւ համոզուեցան անոնք Ս. Գիրքի վկայութիւններով եւ գրաւոր երդում տուին՝ որ այլեւս պիտի չհակառակէին այս կէտին շուրջ»⁵⁷ :

Հայկական աղբիւրներու մէջ Սեբէոս եւ Ասողիկ միայն կ'ակնարկեն այս ժողովքի մասին, մինչ «Սալս Ժողովոց որ եղին ի Հայք» գրութիւնը նոյնը կը պատմէ քանի մը տարբերակներով, մանաւանդ թուականի նկատմամբ. «Իսկ յետ ժամանակաց, կը գրէ ան, առ Թագաւորութեամբն Հերակլի, որ Թագաւորեաց ամս ԼԱ. (610-641). առ սովաւ առաւ Երուսաղէմ եւ սուրբ Խաչն գերեցաւ ի Պարսից Թագաւորէն : Սա ի Ժե ամին Թագաւորութեան իւրոյ պապն զԹոմարով արքայն Պարսից, եւ դարձոյց զսուրբ Խաչն : Իսկ պապ զԷնի ԸԺ ամի (628) արար ժողով ի Կարնոյ զաղաքի յաճախակի իմաստասիրաւն յունաց : Աժէ եւ դաւղումս ի հայրապետաց Հայոց՝ հաւանիլ արկաբնակ խոստովանութեան նոցա, եւ զԵզր՝ Հայոց կաթողիկոս հաստատեն, եւ զսուրբ ժողովն՝ որ ի Դուռնի, Սեղովիւք չափ ի բաց մերժեցին»⁵⁸ :

Կարելի է ներկայացնել թէ Փոս այս պարագային ալ ձեռքի տակ ունեցած է հայկական աղբիւր մը՝ նման «Սալս Ժողովոց» գրութեան,

56. GARITTE, ib., p. 43, n. 121-123.

57. GARITTE, ib., p. 413.

58. ԳԻՐԳ ԹՂԹՈՑ, ԱՅԳ, էջ 221:

բայց դրուած քաղկեդոնական հայէ մը, եւ այդ պատճառով հոն յիշուած են Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած երկու միութեանական ժողովները՝ Վարդան եւ Մուշեղ Մամիկոնեաններու օրով: «Սլակ ժողովոց» հակաքաղկեդոնական հայ աղբիւրը, բնականօրէն զանց ըրած է այդ երկու ժողովները, մանաւանդ որ անոնք Հայաստանէն դուրս տեղի ունեցած էին, մինչ անոր հեղինակին նպատակն էր դրել «Սլակ ժողովոց որ փղեռն ի Հայք, եւ իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ Մանազկերտի ժողովը»: Փոտի աղբիւրն ալ պէտք է ունենար այդ ժողովքին պատմութիւնը, քանի որ ինքն ալ կը յիշէ Մանազկերտի ժողովքը, անոր վերադրելով Մայրապետիկի աղբեցութեան զօրանալը: Փոտի կարծիքը հայ Եկեղեցւոյ դաւանական զիրքի մասին՝ սխալ մըն է, որ առաջ կու գայ Հայոց կողմէն Գաղկեդոնի ժողովքը չընդունելուն եւ զայն նեատորական նկատելուն, եւ հետեւաբար Փոտինչ որ տարբեր է իրենցմէ՝ զայն մոլորական կը նկատէր:

Իսկ թուական ու պատմական սխալներուն պատասխանատուն պէտք է համարինք անոր գործածած հայկական աղբիւրը, որուն ուղած է ան հետեւի իր հայ խօսակիցին ծանօթ նկատելով: Տեսանք թէ թուական շատ մը սխալներ կախում ունին ձեռագրին վատ Վիճակէն եւ երկաթաղիւր հայ գիրերուն իրարու հետ շփոթման կարելիութենէն: Մինչ պատմական խոշոր սխալները, ինչպէս հինգերորդ եւ վեցերորդ տիեզերական ժողովներու կարելի Հայոց հետ միութեան համար եղածները, կրնան բացատրուիլ այնու որ ան չունէր հայկական հարցերուն ստոյգ թուականները, այլ զանոնք կը քաղէր իր հայ աղբիւրէն, շարադրուած քաղկեդոնական հայէ մը: Ուստի Փոտի նամակին սխալներուն մէկ մասին պատասխանատուն ձեռագրական օրինակութեան անճշտութիւններն են, իսկ միւս մասին ալ՝ անոր գործածած հայկական աղբիւրը, որուն ուղած է ան հետեւի առանց ստուգել ուղեւում: Արդեւ թէ այդ սխալները չեն վնասել Փոտի պէս գիտնական Պատրիարքին, բայց նամակին մնացեալ ամբողջութիւնը լիով կ'արդարացնէ անոր նման ձեռնեքցեալ եւ խիղախ անձի մը հեղինակութիւնը: Նկատելի է որ նամակը իր ամբողջութեամբ դեռ նոր կը հրատարակուի Ալիւսեանի պատրաստած բնագիրով⁵⁹ (Հանդ. Ամօրեանի մէջ, 1968ին), Հ. Պ. Պօղոսեանի ձեռքով: Ուստի նախորդ կրճատ նամակին մեծ մասը, որ սխալաշատ պատմական մասը կը պարունակէր, չէր կրնար պատկերացնել Փոտի հեղինակութիւնը: Թող որ Փոտի յաջորդ նամակը՝ ուղղուած Աշոտ Իշխանին, ուր կը հաւատտէ թէ «բազում անգամ» գրած է Հայոց քահանայապետին, կ'արդարացնէ մեր ձեռքը հասած գրեթէ միակ հատին հարազատութիւնը:

59. ԹՈՒՂԹ ՓՈՏԱՆ, ԱՅդ, էջ 65-100, 129-155:

Փոստի Զաքարիա Կաթողիկոսին ուղղած նամակին նոր հրատարակուող մատին մէջ իւր գտնենք իրեն սիրելի եւ յատուկ դադափարը՝ Եկեղեցւոյ կառավարութեան նկատմամբ, որ Աշոտ իշխանին ուղղածին մէջն ալ իւր գտնուի: Անոր համաձայն, Քրիստոս Եկեղեցին իւր կառավարէ չորս Պատրիարքներու կամ պատրիարքութիւններու ձեռքով, աշխնքն՝ նախ Հռոմի եւ ապա Կ. Պոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ (Անտիոքի) եւ Երուսաղէմի: Ահա Զաքարիա Կաթողիկոսի նամակին երկու հատուածները. «Առքա (հերետիկոսներ) բաժանեցան ի սուրբ Եկեղեցւոյ, զոր կառավարէ Քրիստոս ի ձեռն չորից պատրիարքացդ»⁶⁰. եւ դարձեալ. «Եկեացէ յուղիղ հաւատոս տաճարին Աստուծոյ, Հռոմայ եւ չորից Հայրապետացդ, որք են կառք Քրիստոսի Աստուծոյ եւ խորտակեն եւ փշոնն զչորեքանուեան կառն սատանայի»⁶¹: Իսկ Աշոտ իշխանի նամակին մէջ իւր կարգանք. «Վասն զի Հռոմ առաջին աշապէս պատուէ զԺողովն չորրորդ, ըստ որում եւ մեք, գերիս Ժողովն յառաջողոյն քան զսա յերեւալ: Սապէս պատուակցութեամբ ընդունի եւ մեծ Աթոռն Աղեքսանդրի եւ Աթոռն Երուսաղէմի»⁶²: Հոս իւր պակսի Անտիոքի յիշատակութիւնը, որուն համար անշուշտ պէտք է բացատրութիւն մը ըլլայ, քանի որ այդ շրջանին Անտիոքի Աթոռը իր դժուարութիւնները ունէր⁶³:

Այս վկայութիւնները եւ վերեւ տրուած բացատրութիւնները կը թոյլատրեն մեզի՝ ընդունելու Փոստի առ Զաքարիա Կաթողիկոս ուղղած նամակին հարազատութիւնը, մանաւանդ նկատի առնելով յաջորդող գէպերուն քննութիւնն ալ, այսինքն Շիրակեանի ժողովին եւ Աշոտ իշխանին հետ թղթակցութիւններունը:

(Շար. 1)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

60. ԹՈՒՂԹ ՓՈՏԱՅ, Աճ, 42 97-98:

61. ԹՈՒՂԹ ՓՈՏԱՅ, Աճ, 42 130:

62. ԳԻՐԳ ԹՂԹՈՑ, Աճ, 280:

63. GRUMEL, ib., p. 76-77.

Résumé

CORRESPONDANCE EPISTOLAIRE DE PHOTIUS AVEC LES ARMÉNIENS

P. BOGHOS ANANIAN

L'Auteur examine cette importante correspondance, dont la première lettre est celle adressée à Zacharie, Catholicos d'Arménie. Il énumère les notices parvenues au sujet de cette lettre. La plus ancienne, est le colophon de la lettre, qui nous renseigne que Photius l'a envoyée à Zacharie en l'an 311 de l'ère arménienne, par l'Archevêque de Nicée, Vahan.

Les manuscrits contenant la lettre sont une douzaine; le plus ancien est du XIVe s. et se trouve à Erévan, au Matenadaran Mesrop Maštoç № 2174. Les autres sont parsemés dans divers Bibliothèques: Erévan, Jérusalem, Vienne, Venise, Paris. La lettre a été publiée partiellement d'abord en 1844 par A. Mai, dans sa traduction latine, et puis en 1892 par N. Marr, avec la traduction russe. Enfin, Akinian a préparé une édition complète et critique, que B. Boghossian a publiée dans «Handes Amsorya», en 1968. C'arménien et Ormanian ont utilisé la lettre dans leur histoire avec différente valuation, que l'A. analyse, trouvant des lacunes dans les deux auteurs, qui ne connaissaient pas toute la correspondance.

Le motif ou la raison de la lettre est d'être la réponse à la lettre de Zacharie, qui avait écrit à son tour pour répondre à la première lettre de Photius; la première lettre et la réponse de Zacharie sont perdues. L'A. suppose que Photius après avoir écrit au Pape et aux Patriarches d'Orient pour notifier son élection (858), aurait écrit aussi à Zacharie, Catholicos de l'Arménie, qui ne dépendait d'aucun Patriarcat. Et en cette occasion il l'invitait à accepter le IVe synode œcuménique et de faire l'union avec l'Eglise de Byzance, au lieu de suivre les hérésies eutychiennes, jacobites, julianites.

Zacharie répond en informant que l'Eglise arménienne ne suit pas ces hérésies, mais la doctrine de St. Grégoire l'Illuminateur. Il a pourtant des réserves sur le concile de Calcédoine comme nestorienne. Photius répond avec plaisir de pouvoir, en cette occasion, éclairer Zacharie. C'est la lettre que nous possédons.

Le manuscrit qui contenait la lettre était en tel mauvais état que des feuilles ont été déplacées et même perdues. Akinian dans son édition a put rajuster presque la moitié de la lettre, devenue une partie du discours de l'Archevêque Vahan de Nicée. Mais il reste encore des feuilles qui doivent être rétablies à leur place, pour que la progression de la lettre trouve sa logique. L'A. désigne ces déplacements.

L'authenticité de la lettre est généralement acceptée; mais le Prof. G. Garitte reprenant les réserves de Hergenröther pour les erreurs chronologiques et historiques de la lettre, laisse la responsabilité de les ex-

pliquer et les justifier à ceux qui en admettent l'authenticité. Devoir que l'A. a pris soin de faire. Il constate d'abord qu'en partie les erreurs sont dues au mauvais état du manuscrit primitif, duquel dépendent tous les autres. Le copiste a pu confondre quelque lettre d'alphabet arménien désignant les dates, qu'on pourrait facilement rectifier. D'autres erreurs sont le résultat d'une source arménienne, que Photius utilisait sans vouloir la corriger. Or, une telle source existe dans un manuscrite de St. Lazare: une histoire des sept conciles œcuméniques, dont les quatre premiers ont les mêmes fautes cronologiques que la lettre de Photius. L'A. suppose que Zacharie aurait envoyé cette histoire pour montrer que le IVe concile était considéré nestorien. Encore des erreurs dans le récit des unions faites entre Byzance et les Arméniens pendant les règnes de Justin, de Maurice et d'Héracle. Ce récit est plein de fautes historiques. Mais l'A. confronte tous les données avec d'autres sources pour identifier les erreurs de la lettre de Photius. Il suppose aussi que Photius aurait utilisé une autre source arménienne, mais de provenance de la communauté calcédonienne. L'archevêque de Nicée, Vahan, son ambassadeur auprès de Zacharie et d'origine arménienne, pouvait avoir procuré cette source. Photius l'aurait utilisée sans soucis de la rectifier. Le récit des faits historiques n'est qu'une petite partie de la lettre; tandis que le reste, complété pour la première fois en 1968, est un vrai discours apologétique et théologique, digne du savant Patriarche Photius.